

Yeniköy Antlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği

The Effects Of The Yenikoy Treaty On The Armenians And The Russian-Armenian Collaboration In World War I

Nejla GÜNAY*

Özet

Birinci Balkan Savaşı'nı kaybettikten sonra Osmanlı Devleti'nin durumunda ciddi değişiklikler oldu. Ordunun ve yönetimin tüm zaafı ortaya çıktı. Ermeni İslahatı konusu Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına sebep oldu. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 9 Şubat 1914 tarihinde imzalanan Yeniköy Antlaşması ile Ermenilerin ıslahat talepleri karşılandı. Bundan sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının zayıfladığı ve yoğun bir silahlanma faaliyetine giriştikleri gözlemlendi. Öte yandan Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkinliği arttı. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Rusya ve diğer İttifak Devletleri'nin yardımıyla tam bağımsızlıklarını elde edebileceklerini düşündüler. Bunun için Ermeni Milli Delegasyonu'nun öncülüğünde Rus ordusunda savaşmak üzere Ermeni gönüllüleri toplandı. Ermeni gönüllüleri Ruslar tarafından ayrı birlikler hâlinde teşkilatlandırıldı. Bunların görevi; Ruslar adına bilgi toplayıp casusluk yapmak ve çete savaşları yaparak Rus ordusunun önünü açmaktır. Ermeniler kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirerek Türk ordusunun Van dâhil birçok yerden geri çekilmesinde rol oynadı. Öte yandan Türk ordusu da çete faaliyetleri için çalışmalar yaptı. Bu çalışmada; Rusya ve diğer İttifak Devletleri'nin Ermeniler üzerindeki etkileri ve onların Osmanlı Devleti'ne bakış açılarının ne şekilde olduğu araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ermenileri, Rusya, Yeniköy Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı, Kafkasya

Abstract

After the Ottoman Empire lost the first Balkan war, its situation changed drastically. All the weaknesses of the army and the administration came into notice. The issue of the Armenian reforms resulted in the interfering of the Great Powers in the empire's internal affairs. With the Yenikoy treaty signed between Russia and the Ottoman Empire on February 9th, 1914, the reform demands of the Armenians were met. After that treaty, though, it had been observed that the Armenians started losing allegiance to the state and began arming themselves. Moreover, the Russian pressure on the Ottoman Empire also increased. After the bursting out of the World War I, Armenians thought that they could gain independence from the state with the help of Russia and the other Allied Powers. Therefore, Armenian National Delegation started recruiting Armenian volunteers to fight in the Russian army. These volunteers were organized as separate units by the Russians. Their duties were to conduct intelligence duties for the

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, E-mail: gunaynejla@gmail.com

Gazi

Akademik
Bakış
63
Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Russians and opening the frontiers for the Russian army by performing guerilla wars. Armenians successfully conducted their duties, which resulted in the retreatment of the Turkish army from lots of places, even including Van. However, the Turkish army also put some effort in band activities. In this study, both the effects of Russia and the other Allied Powers on the Armenians and their standpoints towards the Ottoman Empire will be investigated.

Keywords: Ottoman Armenians, Russia, Yenikoy Treaty, World War I, Caucasus

Giriş

Birinci Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra Osmanlı ordusunun ve yönetiminin tüm zaafı ortaya çıktı. Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumanın bundan sonra daha da güç olacağı aşikardı. Ermeniler, zaten uzun zamandan beri gündemde tutmaya çalıştıkları "Ermeni Islahatı" taleplerini daha yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Ermeniler, sonu özerkliğe varabilecek bazı siyasi, ekonomik ve kültürel ayrıcalıklar talep etmekteydi. Büyük Devletler bu taleplerin yerine getirilmesi konusunu birinci elden takip ettiler. Bu talepler, Osmanlı Devleti tarafından 9 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile imzalanan Yeniköy Antlaşması ile büyük ölçüde karşılandı. Yeniköy Antlaşması'na göre; "altı vilayet" olarak adlandırılan yerler iki bölüme ayrılacaktı. Buna göre; Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetleri birer yabancı müfettişin idaresine verilecek, bu müfettişlerin valiler de dâhil olmak üzere sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı tayin, azil ve denetleme yetkileri olacaktı. Müfettişler gerekli görürlerse hükümetten askerî kuvvet talep edebileceklerdi. Yetersiz ve suçlu gördükleri memurları mahkemeye sevk edebilecekler, adliye memurlarını görevden alabileceklerdi. Bütün kanunlar, talimatlar, ilanlar ve emirler yerel dillere çevrilecek ve genel müfettişin onayı alınmak suretiyle mahkemelerde yerel diller de konuşulacaktı. Mahkeme kararları Türkçe yazılacak, gerekli görüldüğünde yerel dillere çevrilecekti. Osmanlı tebaasının tamamı askerlik yapacak ve bu görevi oturduğu müfettişlik bölgesi sınırlarında gerçekleştirilebilecekti. Hamidiye Alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecekti. Aynı mezhepten olan cemaatlerin okullarının yönetimine hükümet karışmayacaktı. Müfettişlerin gözetimi altında bir yıl içinde nüfus sayımı yapılacak, milliyet, mezhep ve konuşulan yerel diller ile oranları belirlenerek genel meclisler buna göre oluşturulacaktı. Ancak Van ve Bitlis vilayetlerinde sayım sonucu beklenmeksizin Hıristiyanlarla Müslümanların yarı yarıya olduğu esas alınacaktı. Müfettişler gerekli gördüklerinde, zabıta ve jandarma tayinini de Müslüman ve gayrimüslimlerden eşit sayıda yapacaklardı. Ayrıca her etnik unsur için vilayetin milli eğitim bütçesinden onların verdiği vergilerle orantılı bir bütçe oluşturulacaktı.¹

1 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, kısım III, Ankara 1983, s.169-172; Sevilya Aslanova, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917*, İlkim Ozan Yayınları, Antalya 2011, s. 203-205. Osmanlı hükümeti, müfettişlerin görev ve yetkilerini 23 Mayıs 1914 tarihinde "Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Salahiyetlerine Müteallik Talimat, Hilal Matbaası, 1330, Dersaadet" adıyla bastırıp ilgili makamlara gönderdi. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Görüş

Akademik
Bakış

64

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda yaşadığı büyük askerî hezimetten sonra bundan ders çıkarıp orduyla ilgili ciddi reformlar yapma gayretine girdi. Bu reformların ilk işareti, 1913 yılı sonlarında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Ahmet İzzet Paşa tarafından 11 Aralık 1913 tarihinde, ordunun Yeni Teşkilat-ı Askeriye Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla ortaya çıktı. Ardından bu nizamnameye göre belirlenen ve “*Ordu, Bağımsız Kolordu ve Tümen bölgeleriyle Konuş Durumları*” adını alan radikal yeniden yapılandırmanın icrasıyla devam etti. Bu, bütün sahra ordusunun ve ordunun konuşlandığı askere alma bölgelerinin elden çıkması ve Avrupa'da kaybedilen birliklerin Anadolu'da yeniden teşkil edilmelerini gerekli kılan bir plandı. Bu plan çerçevesinde, ordunun Trakya'dan Anadolu'daki daimi barış garnizonlarına dönüş süreci başlatıldı. Ahmet İzzet Paşa, bu yapısal düzenlemeyle beraber ihtiyat süvari kolordusu dışında ordudaki bütün kurulu ihtiyat birliklerini kaldırdı. Bu yeniden teşkilatlanma, barışta hazır olan ihtiyat alay, tümen ve kolorduların barış kadrolarını seferi durumuna geçiren klasik Avrupa uygulamalarının aksi yönündeydi. Bundan böyle seferberlik bölgelerine çağrılan ihtiyat askerleri kurulu birliklerin elemanları olarak değil, tek tek görevlendirilecekti.²

Seferberliğin ilân edilmesiyle ihtiyatlar Osmanlı piyade tümenlerindeki alayların mevcutlarını seferi duruma yükselttiler. Ayrıca Aralık 1913'te Alman Askerî İslah Heyeti Başkanlığı'na yeni atanan General Otto Liman von Sanders ve oldukça iyi eğitilmiş yaklaşık 20 Prusyalı ve Bavyalı kurmay subay Osmanlı topraklarına geldi. Almanların görevi, numune alaylar meydana getirmek suretiyle ordunun canlandırılmasına yardım etmektir. Buna ek olarak, birkaç Alman Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde ders verip kolordularla ordu seviyesindeki karargâhlarda hizmet etmek üzere görevlendirildiler.³Bu heyetten önce Amiral Limpus başkanlığında bir İngiliz heyeti Osmanlı bahriyesini, General Baumann başkanlığında bir Fransız heyeti de Osmanlı jandarmasını düzenlemek üzere görevlendirilmişti.⁴ Yine de Alman askerî heyetinin Türkiye'ye gelmesi ve Liman von Sanders'in Karadeniz ve Ege arasında Boğazları savunan bir Osmanlı kolordusuna komutan tayin edilmesi Boğazların kontrolünün Almanya'ya geçeceği endişesi taşıyan Rusya'nın hiç hoşuna gitmedi.⁵ Bu makalede Yeniköy Antlaşması'nın Osmanlı Ermenilerini ne şekilde etkilediği ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerinde kontrol kurmak için yürüttüğü faaliyetler ele alınacaktır. Makalede ayrıca Osmanlı Ermenile-

Gazi

Akademik
Bakış
65
Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS); 2-2/5; Necati Fahri Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilayat-ı Şarkıyye İslahatı)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2006, s.163-173.

2 Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, 14-15.

3 Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 16.

4 Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, çev. Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 292.

5 Norman Stone, *Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitap, İstanbul 2010, s. 28.

rinin “bağımsız” devlet olmak için izledikleri yolun ne şekilde olduğunun ve İstanbul’da yaşayan Ermeni önderlerle Doğu’daki Taşnak liderlerin devletle ilişkilerindeki farklılıkların ortaya konması amaçlanmaktadır.

Balkan Savaşından sonra ıslahatların dış müdahaleye meydan bırakmayacak şekilde yapılması konusunda Ermeni önderlerle hükümet arasında yürütülen müzakereler sırasında Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo)’ın şu sözleri uzlaşma umudu olmadığını ortaya koymuştu:⁶

“... Ciddi problemleri hafife alamazsınız. Davamıza gelince, hiç de samimi değilsiniz. Vaatlerle bizi uyutacağınızı sanıyorsunuz; ayrıca Ermenilerin Ermenistan’ı boşaltması için öyle politik-ekonomik şartlar yaratıyorsunuz ki, böylece Ermeni sorunundan bir an önce ve kökten kurtulacaksınız. Bu da cehaletinizin ikinci kanıtı. Hesaplarınızda yanılıyorsunuz. Planlarınızı öyle kolay gerçekleştirmenize izin vermeyeceğiz. Ulusal bilincimiz o kadar gelişkin ki, Ermenistan’ı Ermenisiz bırakmanıza izin vermektense, Osmanlı İmparatorluğu denen bu büyük yapıyı yıkmayı tercih ederiz. Biz de bu harabenin altında kalırız, büyük kayıp veririz, biliyorum. Fakat son tahlilde siz koca bir imparatorluk kaybedersiniz, bizse kanlı molozların altından kazar çıkarız, üstelik sizden de kurtulmuş oluruz.”

Yeniköy Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı Ermenilerinin Devlete Bağlılığının Zayıflaması

Rusya’nın Ermeni ıslahatının kabul edilmesinde oynadığı rol bundan sonra Ermenilerin Ruslarla yakın ilişkiler kurmasına yol açtı. Ermeni-Rus ilişkilerinin derinliği, İtilâf ve İttifak devletlerinin şekillenmesiyle büyük bir savaşın çıkacağı ihtimalinin artması ve Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilan etmesinin Doğu Anadolu bölgesinde çok daha büyük problemlere yol açabileceği Osmanlı hükümetinin gözünden kaçmadı. Öte yandan Ermeni ıslahatı görüşüldüğü sırada Ermenilerin dışarıdan sağladığı desteğin boyutu hükümetin Ermeni siyasi fırka başkanları, önde gelenleri ve Ermenilik davasıyla ilgilenenler hakkında daha kapsamlı bilgiler toplama ihtiyacı hissetmesine yol açtı. Bunun sonucunda sefirliklerden bu konuda kapsamlı bilgiler talep edildi. Özellikle Tiflis ve Bakü ile İran’da Reşt, Tebriz taraflarında; Bulgaristan, İsveç, İngiltere, Fransa ve Mısır’da; Amerika’da New York ve Boston’da bulunan bu gibi kişiler hakkında hazırlanan dosyaya konmak üzere kimlikleri, sabıkaları, faaliyetlerinin belirtilmesi ve mümkünse bu kişilerin fotoğraf ve resimlerinin de bu bilgilere eklenmesi istendi.⁷

Osmanlı hükümetinin, 1914 yılının ortalarından itibaren istihbarat çalışmalarına ağırlık verdiği, aynı yılın sonbaharında da Ermeni komitelerine karşı takibat ve önlemlerini artırdığı anlaşılıyor. Bilhassa Taşnaksutyun Komitesi’nin etkili olduğu Van’da polis müdürü tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen

6 Armen Garo’nun Anıları & Osmanlı Bankası, çev. Atilla Tuygan, Belge yay., İstanbul 2009, s.209.

7 Yeniköy Antlaşması’nın imzalanmasından sonra yapılan bu çalışma hakkında bkz. BOA. DH. KMS; 17/8, 1332 R 13.

Görüş

Akademik
Bakış

66

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

21 Haziran 1914 tarihli raporda özetle şu tespitlere yer verilmektedir:⁸ “ Van vilayetini teşkil eden Türk, Kürt, Ermeni, Nasturi ya da Keldani cemaati arasında İttihat ve Terakki, Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar, Pareserakan? ve Parekursagan? isimlerinde dört fırka ve iki cemiyet mevcuttur. Taşnaksutyun, Ermeni milletinden oluşan esaslı bir teşkilata sahip, cesur olduğu kadar da hunhar bir heyetten ibarettir. Bu fırka, kendine karşı gelenleri ölümle tehdit etmesi ve öldürmesi nedeniyle Ermeni milleti üzerinde en tesirli ve nüfuzlu olanıdır. Millî menfaatleri söz konusu olduğunda diğer fırkalar ara sıra bu fırkayla görüşmektedir. Taşnaksutyun Fırkası'nın resmi programının yanı sıra bir de resmi olmayan gizli programı vardır ki bunu ele geçirmek çok zordur. Ancak yayın organlarında hep hükümet karşıtlığına yer verilmesi, mensuplarını silahlanmaya teşvik etmesi ve Bitlis olayından sonra Kürtlerle Erciş'te görüşerek onları birlikte hareket etmeye davet etmeleri bu gizli programın varlığını göstermektedir. Hınçak ve Ramgavar fırkaları da Taşnaklarla aynı amacı taşıyalar da bunların her biri ayrı yol takip etmekte ve birbirlerinin siyasi rakibi durumundadırlar. Taşrada mektep açıp maarife hizmet etme, silahlanma ve hunharane yaklaşımıyla ahali üzerinde etkili olan fırka Taşnaksutyun'dur.

Nasturi cemaati, siyasi menfaatleri konusunda Ermenilerle müşterek hareket etmektedir. Bu cemaat bir siyasi fırkaya sahip değilse de bu cemaatten bazıları Rus propagandacılarıyla birlikte hareket etmek ve Osmanlı aleyhtarı davranmaktan dolayı tutuklanıp Divan-ı Harb'e verilmiştir.

Kürtlere gelince bu kavimler içinde en cahil ve taassup içinde olanıdır. İçlerinde siyasi hayata alışmış kişi bulmak neredeyse mümkün değildir. Bölgedeki otorite, zulüm ve baskıları Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle sona erdiği için ahaliyi hükümet ve Meşrutiyet aleyhine teşvik etmişlerdir. Ancak onların bu hain emelleri Bitlis hadisesinden revaç bulmamaktadır. Ancak İran'a kaçan Abdürrezzak Said Bey, Seyyit Taha ve adamlarından Simko'nun Rus siyasetçilerle sık sık görüştüğü haberlerinin gelmesi, Abdürrezzak'ın “Amiriniz” imzasıyla Osmanlı Kürtlerine yönelik beyannameler göndermesi bölgede Osmanlı otoritesini akim bırakmaktadır. Bazı Kürt aşiret reisleri Rusya ve İran ile yakın ilişkiler içerisinde.”

Komite mensuplarına yönelik olarak çeşitli yerlerde kurulan Divanı Harplerde yargılamalar yapıldı. Mesela İstanbul Divanı Harbi Hınçak meselesinden dolayı Van'dan dört kişinin isimlerini vererek İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Van'da bulunan Erzurum Valisi Tahsin Bey, Van'ın Hınçaklar için etkili bir yer olmadığını, ismen talep edilen kişilerden Reis Prutyan'ın nüfuzlu olduğunu, diğer üç kişinin fakir ve tesirsiz isimler olmalarından dolayı salıverilmelerinin daha uygun olacağı yönünde görüş bildirdi.⁹ İstihbarat ve arama faaliyetlerine önem verilse de komiteler istedikleri faaliyetleri bir şekilde gerçekleştirebiliyorlardı. 6. Kolordu emrinde bulunan ve Hınçakyan Komitesine mensup bütün Ermeni askerlerin 5 Aralık 1914'te, Kozan eski mebusu Hamparsum Boyacıyan tarafından verilen konferansa iştirak et-

8 BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube Evrakı (DH. EUM. 2.şb); 68/40, 1332 B 27.

9 Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 20 Ekim 1914 tarihli şifre telgrafı için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı (DH. EUM. VRK); 27/52, 1332 Za 2.

tikleri istihbarat birimleri tarafından belirlendi. Bunun üzerine Ermeni efradın, “*Ermeni mefkuresine hizmet eden bu gibi kişilerle ilişki kurmasının doğru olmayacağı*” ilgili birim tarafından tespit edilerek bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi için tüm güvenlik mercilerinin bilgilendirilmesi emredildi.¹⁰

Güvensizlik ortamı üst düzey yöneticiler ve askerler arasında görüş ayrılıklarına sebep olabiliyordu. Konya Valisi Osman Bey, Erzurum Kolordu komutanı İzzet Paşa'nın 22 Ekim 1914'te, “*Ermenilerin Osmanlı ülkesinin tüm bölgelerinde isyan edeceği, tüm güvenlik birimlerinin teyakkuzda olması ve bu konuda Müslüman ahalinin de uyarılması gerektiği*” yönündeki emrinin tüm askerî kitalara tebliğ edildiğini öğrenmesi üzerine yetkililere, bunun Müslüman halkın silahlanması gibi zararlı sonuçları olabileceği uyarısında bulundu.¹¹ Konya Valisi bu uyarısında haklı olabileceği gibi İzzet Paşa'yı temkinli olmaya sevk eden gelişmeler de yaşanmaktaydı: Amasya'nın Sofular mahallesinde camcı esnafından Teban oğlu Karnik'in evinde 15 Temmuz 1914'te yapılan aramada iki bomba, dükkânında yapılan aramada ise tamamlanmamış bir bomba ile bomba imaline yarayan kalıp ve çeşitli gereçler ele geçirildi. Savancı Mahallesinde Nazaret oğlu Gifarom'un evinde ve dükkânında bir fitilli ve içi dolu, diğerinin içi boş iki bomba ve iki adet fişek altı bulunduğu 31. Fırka Kumandanlığı tarafından bildirildi. Bunun üzerine Sivas Valiliği tarafından yapılan soruşturmada, iki aydan beri Amasya'dan civar mahallere birçok dinamit, bomba ve martini sevk edildiği belirlenerek adı geçen kişiler İstanbul'daki Divanı Harbe sevk edildi.¹²

Erzurum Valisi Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta Kiği Ermeni Murahhası'nın askerî üniforma benzeri kıyafet giyip kılıç kuşandığını, Erzurum murahhas kavasının da kılıç talimi yapmakta olduğunu ihbar edip nasıl hareket edilmesi gerektiğini sordu. Buna cevaben Adliye ve Mezahip Nezareti Müsteşarlığınca hazırlanan 6 Haziran 1914 tarihli yazıda; “*Rüesa-yı ruhaniye müteberlerinden sayılan kavasların giyecekleri elbiselerin şekli hakkında resmî bir karar bulunmamakla beraber şimdiye kadar bu konuyla ilgili yapılmış yazışmalar ve Patrikhaneeye gönderilen tebligatlara göre din görevlilerinin elbiselerinin askerî üniforma benzeri olamayacağına açıkça belirtildiği ve kavasların şehir ve kasabalarda kılıç ve silah taşımalarının kanunlara aykırı olduğu...*” bildirildi.¹³

Bazı Ermeniler Osmanlı Devleti'nin henüz Birinci Dünya Savaşı'na katılmadığı günlerde bir taraftan içerde mücadele etmek için hazırlanırken bir taraftan da Avrupa'nın Anadolu işlerine müdahil olmasını temin etme gayretlerine

10 BOA. DH. EUM. 2. Şb; 4/28, 1333 Ra 14.

11 BOA. DH. EUM. 2. Şb; 2/32, 1332 Z 2.

12 Karnik'in kardeşi Ohannes ifadesinde silah imal ettiklerini kabul etmiş, Haykaron ve kardeşi Ağyaron da ifadelerinde bir yıldan beri 1 mecdiye karşılığında çok sayıda bomba imal edip Ankara, Çorum gibi yerlere gönderdiklerini, Tokat'ta da aynı işin yapıldığını belirtmişlerdir. Bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi (DH. EUM. EMN); 88/33, 1332 S 28.

13 BOA. Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı (DH. İD); 116/87.

devam ediyorlardı. 22 Haziran 1914'te Amasya'da bu konuda bazı girişimlerde bulunuldu. İlk olayda Ermeni Kilisesi'nin kapısında çalı çırpı yakılmak suretiyle kilisenin yakılmak istendiği görüntüsü verilmiş, ikinci olayda da Demirci Dikran'ın dükkânının önünde paçavralar yakılarak yangın süsü verilmiştir. Ancak her iki olayda da büyük bir yangının çıkma ihtimali olmamakla beraber Avrupa'nın dikkatini çekme arzusu olduğu Sivas Valiliğinin soruşturması sonucunda ortaya çıkarılarak elde edilen bulgular Patrikhane'ye de bildirilmiştir.¹⁴ Nisan ayı içinde Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde, gizlice bomba imal edilirken bombanın patlaması sonucunda ölen ve yaralananlar olunca¹⁵ İstanbul'da yayımlanan Azadamard gazetesi, Ermenilerin silahlanmasını hoş görerek Ermenilerin kendilerini savunmak için silahlanmaktan başka çareleri olmadığını vurguluyordu.¹⁶ Hükümetin tespitlerine göre Ermenilerin kendi içinde de huzursuzlar vardı. Mesela Samsun ve Bafra'da bulunan Ermeni kiliselerinde görev yapan rahiplerden bazılarının azli Ermeni ahali arasında çeşitli cereyanlara yol açmış, Hınçakların Bafra'da bulunan rahibi tehdit etmek suretiyle ayini engelledikleri ve bu durumun her iki tarafça Patrikhane'ye bildirildiği anlaşılmıştı.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları, Almanya ile İttifak ve Seferberlik

1914 yılının başında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak tayin edilmesinden sonra ordunun merkezileşmesini sağlayan bir dizi değişiklik hayata geçirildi. Balkan Savaşlarında ordunun büyük bölümü imha edilmiş ya da savaş sırasında teslim olmuştu. Dolayısıyla bitkin kadrolardan yeni birlikler teşkil edilmesi gerekiyordu. İmha edilen 12 aktif piyade tümeni Haziran 1913'te Balkanlardan tahliye edilen alay ve taburlardan tekrar teşkil edildi ve tahliye edilen tümen unsurlarından yeniden iki piyade tümeni kuruldu. 1914 yılı baharında toplam 36 Osmanlı piyade tümeninden on dördünün yeniden teşkil edilme faaliyetleri devam ediyordu. Bunlardan başka sekiz piyade tümeni daha Trakya'dan Anadolu'daki daimî garnizonlarına dönmüştü.¹⁸Bütün gayretlere rağmen Osmanlı Ordusunun durumu diğer Avrupa ordularının yanında pek iç açıcı değildi. Üstelik devletin ekonomisi de çok kötüydü. Donanma perişandı. Bu eksikliği gidermek için "*Donanma Cemiyeti*" kurulup milletten fedakârlık yapması istenmiş ve toplanan paralarla İngiltere'ye iki zırhlı gemi sipariş edilmişti.¹⁹

14 BOA. DH. EUM. EMN; 116/47.

15 Tanin, No: 1573, 17 Nisan 1913.

16 Tanin, No: 1576, 20 Nisan 1913; Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yay., İstanbul 1992, s.230.

17 BOA. DH. KMS; 18/27, 1332 R 27.

18 Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 19.

19 *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi*, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 148. Ancak İngiltere, "Sultan Osman" ve Reşadiye adlı zırhlıları Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyecek ve bu hem yurt içinde hem de yurt dışında Müslüman halkın şiddetli tepkisine yol açacaktır. Bkz. Tasvir-i Efkâr, 1158, 4 Ağustos 1914, s. 3.

Gazi

Akademik
Bakış

69

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Osmanlı Devleti yaklaşan savaş tehlikesini hissederek müttefik arayışına girdi. Osmanlı idarecileri öncelikle devletin bölgedeki durumunu sağlama almaya çalışıyordu. Bu amaçla Enver Paşa ve Talat Paşa Mayıs ayı başlarında Romanya ve Bulgaristan'a giderek görüşmeler yaptı.²⁰ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve İzzet Paşa yanlarına Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'i de alarak Rus Çarı ile görüşmek üzere Livatya'ya gitti.²¹ Türk heyeti 10 Mayıs 1914 tarihinde Livatya'ya ulaştığında Ruslar tarafından çok sıcak bir şekilde karşılandı. Talat Paşa Rus Çarı ile şu şekilde diyaloga girdi ve onlardan dostluk için güvence istedi:²²

"Bizim buraya geliyoruz sadece bir nezaket ziyareti için değildir, siyasi amacı da vardır. Barış ve dostluğun ifadesidir. Biz Rusya ile mümkün olduğu kadar samimi bir anlaşma olmasını istiyoruz." Çar bu sözlerle "Biz de Türkiye'nin kuvvetli olmasını temenni ediyoruz. Çünkü Türkiye'nin istiklâlini muhafaza etmesi başlıca dileğimizdir. İstanbul bizim için hayati önemi haiz bir yerdir. Dolayısıyla Türklerin kendi evlerine kendilerinin sahip olmalarını istiyoruz. Türkiye'nin ne şekilde olursa olsun Almanya'ya tabi bir duruma düşmesine müsaade etmeyeceğiz." şeklinde karşılık verdi. Talat Paşa ise "Osmanlı hükümeti Almanya'dan teknik mahiyette yardım istemek mecburiyetindedir. Fakat Türkiye, hiçbir surette Almanya'ya siyasi imtiyazlar tanımamak hususunda kararlıdır. İşte Türkiye'nin bu hususta muvaffak olabilmesi için Rusya'nın dostluğuna güvenmesi şarttır." diyerek Türkiye'nin Almanya ile siyasi ilişkiler içine girmek istemediğini²³ ama bunun için Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyduklarını ve Rusya ile ilişkilerinin iyi komşuluk ilişkisi şeklinde devam etmesini arzuladıklarını beyan etti. Livatya'daki temaslarının ardından, buradan ayrılan Talat Paşa, umutlu olduğu yönünde beyanat verirken Birjevayya Domosti gazetesi, görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Fransa tarafından toprak bütünlüğünün tanınması ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne borç vermesi konularının ele alındığını yazdı.²⁴ Talat Paşa, seyahati hakkında daha sonra Rosko Eslov gazetesine verdiği beyanatta; Rus dostluğundan ümitli olduğunu, orada kendilerine gösterilen saygı ve ilginin buna delalet ettiğini belirtti.²⁵ Ancak bu ittifak Rusya için Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirme umuduna son vereceğinden gerçekleşmeyecektir.²⁶ Osmanlı makamları İngiltere ile özellikle 1911 yılından itibaren çeşitli kereler ittifak girişiminde bulunmuş ama

Görüş

Akademik Bakış

70

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

20 Tasvir-i Efkâr, 1070, 6 Mayıs 1914, s.1-2

21 Tasvir-i Efkâr, 1073, 9 Mayıs 1914, s.1; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2010, s. 96.

22 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 217. Rusya'ya daha sonra Enver Paşa'nın da Rus Sefiri aracılığıyla ittifak teklif ettiği ve Almanların Türkiye'den çıkarılması için Rusya ile iyi ilişkiler tesis edilmesini önerdiği hakkında bkz. Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, cilt 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 45-46.

23 Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçiliği askerî ataşesinin aynı yöndeki kanaati için bkz. Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Kemal Turan, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1997, s. 50.

24 Tasvir-i Efkâr, 1080, 16 Mayıs 1914, s.3.

25 Tasvir-i Efkâr, 1089, 25 Mayıs 1914, s.2.

26 Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 47-48.

başarılı olamamıştı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ittifak arayışındaki en önemli amacı dayanacağı büyük bir güce ihtiyaç duymasıydı. Hâlbuki İngiltere ile bu yönde gerçekleştirilen girişimler, bu amaca ulaşamayıp bu devlete yeni tavizler verilmesiyle sonuçlanmıştı. Mesela böyle bir girişimin ardından İngiltere ile 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan Osmanlı-İngiliz Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Dicle ve Fırat nehirleriyle Şattülarap ve Kuveyt üzerindeki egemenlik haklarından bu devlet lehine vazgeçmek durumunda kaldı.²⁷

Osmanlı Devleti Balkan Savaşı sonrasında Bulgaristan ile İstanbul Anlaşması'nı imzalamıştı. Talat Paşa, bu barış havasını kullanarak Bulgaristan ve Romanya'yı içine alacak bir Doğu Balkan bloğu kurabilmek için çalışmalara girişti. Bu iki ülkenin başkentleri Osmanlı devlet adamları tarafından ziyaret edildi.²⁸ Talat Paşa bu çerçevede Meclis-i Mebusân Başkanı Halil Bey ile Bükreş'e gitti.²⁹ Talat Paşa, burada daha önce imzalanan Yeniköy Antlaşması ile uygulamaya konan Ermeni ıslahatı ile ilgili sorularla karşılaştı. Paşa, Journal de Balkan gazetesine bu konuyla ilgili olarak verdiği demeçte; Osmanlı Devleti'nin ıslahat programını uygulama azim ve kararlığında olduğunu belirterek bu ıslahatların daha da genişletilip bütün vilayetleri kapsayan bir hâl almasını, başka ülkelerde yaşanan yeniliklerin Osmanlı Devleti'nde de olmasını istediklerini beyan etti.³⁰ Bulgaristan ile 19 Ağustos 1914'te gizli bir ittifak anlaşması imzalandı. Ancak Osmanlı Devleti ve Romanya arasında sürdürülen temaslardan bir sonuç alınamadı.³¹

Fransa ile ittifak girişimlerinden de sonuç alamayan Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul Büyükelçisi'nin Türkiye ve Almanya nezdinde yürüttüğü ittifak teşebbüsüne kayıtsız kalmadı. Çünkü Osmanlı Devleti yalnızlıktan kurtulmak istiyordu. Kötü ekonomisi ve Osmanlı ordusunun durumu dolayısıyla kimse onunla ittifak yapmak istemiyordu. Rusya'ya karşı kendini korumak isteyen Osmanlı hükümeti Almanlarla ittifak görüşmelerine başladı. Osmanlı Devleti, Almanya ile 2 Ağustos 1914'te, Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında imzalanan anlaşma ile Rusya'ya karşı gizli bir savunma ittifakı yaptı. Bu ittifaka göre; Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya savaş açtığı takdirde Osmanlı Devleti kendini Rusya'ya karşı savaş durumunda sayacaktı.³² Bu anlaşma Osmanlı Devleti'ni İtilaf devletlerinden uzaklaştırarak İttifak devletlerine ve savaşa yaklaştırdı. Osmanlı Genelkurmayı aynı gün genel seferberlik ilan etti. Ancak planlama nedenlerinden dolayı seferberliğin ilk günü olarak ertesi gün tespit edildi.³³

27 Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi, s. 44.

28 Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi, s. 45.

29 Tasvir-i Efkâr, 1083, 19 Mayıs 1914, s.2; Tasvir-i Efkâr, 1087, 23 Mayıs 1914, s.1. Bu ziyaretin 15 Ağustos 1914'te yapıldığı görüşü için bkz. Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 39.

30 Tasvir-i Efkâr, 1098, 2 Haziran 1914, s.3.

31 Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi, s. 45.

32 Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde*, s. 108-119; Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, s. 293; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s.64-65.

33 Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 23.

Gazi

Akademik
Bakış

71

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Hükümet, 3 Ağustos 1914'te İstanbul ve taşradan Müslim ve gayrimüslim efradı silâh altına çağırıldı. İstanbul'da 1299-1305 arası doğumlular; taşrada 1285-1309 arası Müslümanlarla 1299-1309 arasında doğan gayrimüslimlerin beş gün içinde erzaklarıyla beraber en yakın birliğe teslim olmaları istendi. Askerlik Kanunu'nda da yeni düzenlemeler yapılarak Dersaadet ahali ile bütün gayrimüslimlerden 1299'dan önce doğan erbabın 45 yaşına kadar fiilen askerlikle mükellef olduklarına dair irade çıktı. Bedel vermek isteyen gayrimüslimler için bu miktar 30 Osmanlı altını olarak belirlendi. Daha sonra seferberlik yaşı 1310 doğumluları da kapsayacak şekilde değiştirildi.³⁴ Mustahfız olarak hizmet eden gayrimüslimler de silâh altına çağırıldı. Bunlarla ilgili bedel usullerinin ihtiyatlarla aynı olduğu ilan edildi.³⁵ Ziya Şakir, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân etmesinden bir gün sonra Ermeni komitecilerinin de kendi millî seferberliğini ilân ettiği görüşündedir. Ziya Şakir, komitelerin durumunu şu şekilde anlatmaktadır:³⁶ “*Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul merkezinde bariz bir faaliyet görülüyor. Hnçak, Ramgavar, Veragarmiyal komiteleri kulüplerinde de aynı hareket göze çarpıyordu. Patriğin daveti üzerine komite rüesa ve mümessilleri Patrikhane'ye gelmişler, bir meclis akdetmişler. Uzun uzadıya müzakereden sonra, vilayet murahhasalarının takip edecekleri hatt-ı hareketi tayin eylemişlerdi.*

Komite merkezleri arasında hummalı bir müzakere cereyan ediyor; Amerika'da, Mısır'da, İngiltere, Romanya ve İtalya, Fransa'daki Ermeniler Kafkasya'ya koşarak çeteler, gönüllü alayları vücuda getiriliyordu. Ermeni komiteciliğinin bütün hareketleri Kafkasya'ya intikal etmişti. Millî Büro namıyla bir merkez tesis edilmiş, bunun riyasetine de Episkopos Mesrop geçirilmişti. Bu büro bir taraftan Kafkasya'daki Rus ordusunun gerisindeki Ermeni kuvvetlerini tezyid edecek; diğer taraftan da Anadolu ihtilal merkezlerini idare eyleyecekti.”

Osmanlı Devleti'nin Seferberliğin İlânından Sonra İzlediği Politika ve İç Güvenlikle İlgili Aldığı Önlemler

9 Ağustos 1914'te İstanbul'da Rum ve Ermeni cemaatlerine mensup 21 Osmanlı vatandaşının Fransız konsolosluğuna müracaat ederek Fransız ordusuna gönüllü asker yazılmaları ve söz konusu kişilerin alınan istihbarat doğrultusunda Fransız konsolosluğu önünde tutuklanarak Divan-ı Harbi Örfi'ye sevk edilmeleri³⁷ Hıristiyan vatandaşların Osmanlı'ya sadakatinin sorgulanmasına yol açtı. Erzurum Valiliği, Taşnak çete reislerinden Selhas Dikran Samson'un bini aşkın Ermeni topladığını ve Ermenilere Ruslar tarafından silah dağıtıldığını,³⁸ Trabzon valiliği de aldığı bir istihbarata göre Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya

34 Tasvir-i Efkâr, 1158, 4 Ağustos 1914, s.2.

35 Tasvir-i Efkâr, 1161, 7 Ağustos 1914, s.3.

36 Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-III Nasıl Öldü?, Akıl Fikir yay., İstanbul 2014, s. 185.

37 Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu söz konusu kişilerin isimlerinin de yer aldığı belge için bkz. BOA. DH. EUM. EMN; 117/53.

38 BOA. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR); 444/107.

Rusya'da bulunan Ermeni ve Rum çeteler tarafından suikast yapılacağına dair rivayetler olduğunu bildirdi.³⁹

Osmanlı Devleti, 1 Ekim'de yürürlüğe girmek üzere 5 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırıldığına dair bir karar aldı ve bu karar 9 Eylül'de ilgili elçiliklere bildirildi.⁴⁰ Bu karar ülke içinde birçok kesim tarafından takdirle karşılanırken Pozantion, Azadamart ve Jamanak gibi Ermenice gazetelerde de çok olumlu şekilde ele alınarak Türkiye'nin şimdi gerçekten bağımsız olduğunu ve siyasî, millî ve ekonomik bağımsızlığını gerçekleştirdiğini yazdı.⁴¹ Bu konuyla ilgili irade 17 Eylül'de resmî gazete olan Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. İrade şu şekildedir:⁴²

"Memalik-i Osmaniye'de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel-i ahkamı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm carî, millî, iktisadî, adlî, idarî kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsadaat-ı hukukun fima baid-u ref'u ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tansib olunmuştur."

6 Eylül 1914'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bütün vilayetlere telgraf çekerek "Öteden beri amal-i siyasîye arkasında koşan ve Osmanlılık aleyhinde neşri mefset u melanetten geri durmayan Ermeni fırka-i siyasîyesi rüesasıyla komite sergerdelerinden orada bulunan eşhasın hâl ve hareketleri takib u tarassat ettirilerek icabında vuku bulacak tebligata tevfikan hareket olunması..." nı emretti.⁴³ Müdüriyet bu kapsamda bazı önemli görevlerde bulunan kişileri de yakın gözetim altına aldı. Örneğin, Beyoğlu Sansür Müfettişliği'nde çalışan Beriç Saatçıyan'ın Taşnak Komitesi'ne üye olduğu, müstear isimle Azadamard gazetesinde siyasi yazılar yazdığı ve ayrıca yabancı gazetecilerle yakın teması bulunduğu gerekçeleriyle görevini yürütemeyeceği Hariciye ve Dâhiliye gibi çeşitli nazırlıklara bildirildi.⁴⁴ Edirne Ermeni Murahhasası Turyan Efendi de yaptığı çalışmalarla tepki çeken isimler arasındaydı. Sofya Sefareti'nin bildirdiğine göre Turyan Efendi, kendini Sofya Ermeni Murahhasalığı'na seçtirmek için Bulgaristan'da Ermenilerin bulunduğu mahalleri dolaştığı sırada Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeye teşvik edip Rus ordusunda gönüllü asker olarak yer almaları konusunda telkinde bulunmaktaydı. Bunun sonucunda Rus ordusuna katılan Ermenilerin sayısında bir artış olduğu ifade edilirken Turyan Efendi'nin bir Osmanlı memuru olduğu hâlde ne sefarete ne de şehbenderliğe uğramadığı, bunun hain emeller taşımasından kaynaklandığı bildirilmekteydi.⁴⁵

39 BOA. DH. ŞFR; 442/89.

40 ATASE, BDH, Kl. 2143, Dos. 1, Fh. 5'ten naklen *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi*, s. 194.

41 Tasvir-i Efkâr, 1196, 12 Eylül 1914, s.2.

42 Tasvir-i Efkâr, 1202, 18 Eylül 1914, s.3.

43 BOA. DH. ŞFR; 44/200.

44 BOA. DH. EUM. 2.şb; 5/64, 1333 Ca 11.

45 BOA. DH. EUM. 2.şb; 3/30, 1333 3 3.

Gazi

Akademik
Bakış

73

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Bazı Ermeni vatandaşların bu türlü faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı hükümeti, Rus-Ermeni işbirliğine karşı Taşnaklarla yeniden ittifak yapma arayışına girdi. Çünkü Ermeni vatandaşlardan bir kısmı mevcut düzenin devam etmesinden yana davranışlar sergilemekteydi. Bu, bazı Ermeni kaynaklarında şu şekilde ifade edilmektedir:⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Ermenilerin izleyebileceği en iyi politika, "...kendilerine verilen askerî görevleri isteksizce yapıp bu şekilde cihada ve katliama karşı koymaktı... Bunun için de Osmanlı ordusunda yer almaları gerekiyordu. Bu ortamda Ermeni liderlerin tek hedefi Türklerle Almanların ittifakını sonlandırmaktı. Kendilerini tamamen Osmanlı Devleti'nin dışında düşünen Ermeni önderler kendi yollarını kendileri belirleme eğilimi içindeydi. Osmanlı meclisinin parçası ve Osmanlı vatandaşı olarak Ermeniler, bu ittifakın devletin sonunu getireceğine inanıyorlardı. Bu fikir Osmanlı parlamentosunda muhalefetten bazı milletvekilleri tarafından da benimsendi. Ancak İttihat ve Terakki'nin politikalarında hiçbir değişiklik olmadığını düşünen Ermeni iç bölge temsilcileri, Ermeni önderler ve diğer gruplar savaş çıkması durumunda Ermenilerin güvenliği konusunu görüşmek üzere Van ve Erzurum'da toplantılar yapmayı kararlaştırdı. İttihatçıların aklındaki en önemli konu ise Ermenileri İttifak Devletleri saflarına çekmekti."

Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı'nda İzledikleri Yol

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Taşnaksutyun, Rus Ermenileriyle birlikte⁴⁷ Erzurum'da 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde büyük bir kongre topladı. Kongre hem katılımcılar hem de alınan kararlar açısından son derece önemliydi. Çalışmaları iki hafta süren kongreye; İstanbul, Trabzon, Muş, Erzurum, Sivas, Harput, Samsun, Adana, Beyrut, İzmir, Kayseri, Konya, Eçmiyazın, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika Birleşik Devletleri, Mısır, Avrupa, Rusya ve Balkan örgütleriyle Troşak ve Azadamard gazetelerinden 30 civarında temsilci katıldı. Uras'a göre kongre çalışmaları şu açıklamayla sonuçlandı:⁴⁸ "İttihat ve Terakki hükümetinin, Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği ekonomik, sosyal ve idarî bakımdan birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı politikaları göz önünde tutan Taşnaksutyun Kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefette kalmaya, onun siyasî programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar vermiştir." Kemal Çiçek'in naklettiğine göre

46 Bertha S. Papazian, *Tragedy of Armenia*, Boston 1918, s. 103-104.

47 Bu kongrenin Osmanlı ve Rus vatandaşları Ermeniler tarafından yapıldığı hakkında bkz. Nikolay Hovhannisyanyan, *Ermeni Soykırımı Ermenikırım*, çev. Atilla Tuygan, Pencere Yayınları, İstanbul 2005, s.82.

48 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 579; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s. 186. Erzurum'da yapılan Taşnak Kongresi, katılımcılar ve alınan kararlar açısından Türk ve Ermeni tarihçilerce çok farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeleri her iki tarafın kaynaklarını karşılaştırmak suretiyle ele alan bir çalışma için bkz. Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", *1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012*, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, s. 63-72.

Görüş

bu bazı Ermenilerin anılarında ve çalışmalarında kısmen doğrulanmakta ve Taşnaksutyun'un kongrede; "İttihat ve Terakki Partisi'nin fanatik ve antidemokratik politikalarına karşı şiddetli ve tavizsiz bir şekilde muhalefet edilip partinin programıyla uyuşan ve devlet için önem addeden konularda..." Osmanlı hükümeti ile işbirliğinin sürdürülmesi kararını aldığı belirtilmektedir.⁴⁹

Durumun vahametini sezen hükümet, Taşnaklarla iletişim kurmaya çalıştı. Pastırmacıyan bu amaçla 28 kişilik bir Türk grubunun İstanbul'dan yola çıktığını, bunların amacının Panislamist ve Turancı politikalar olduğunu iddia etmektedir. Pastırmacıyan, "*Türk grubu*" olarak tanımladığı heyete Ömer Naci Bey, Dr. Bahattin Şakir, Teğmen Hilmi'nin önderlik ettiğini, bu heyetin içinde Kürtler, İranlılar, Gürcüler, Çeçenler, Lazlar, Çerkezler ve Kafkas Tatarları gibi birçok unsur yer aldığı hâlde Ermenilerin bulunmadığını belirterek serzenişte bulunur.⁵⁰ Dr. Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey önderliğindeki heyet Erzurum'da Taşnaklarla bir görüşme yaparak hükümet adına Ermenilere bazı önerilerde bulundu. Görüşmenin kongre kapsamında mı yoksa ayrı bir yerde mi yapıldığı tam olarak belirlenememekle birlikte bu heyet, Ermeni liderleri Rostom, Vramyan ve Agnuni'ye Kafkasya'da Rusya'ya karşı Azerbaycan ve Gürcistan'ın da katılımıyla müşterek hareket edilmesini ve Ermeni İslahatı konusunun yabancı güçleri karıştırmadan çözümlenmesini önerdi.⁵¹ Bu toplantıya Erzurum Mebusu Karekin Pastırmacıyan ve Suren temsilci olarak katılmışlardı.⁵² Pastırmacıyan heyetin kendilerine, "*Rus ve Osmanlı Ermenileri Osmanlı ordularına aktif destek sunarsa Osmanlı hükümetinin savaş bittikten sonra Almanların garantörlüğünde Osmanlı hâkimiyetinde, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini kapsayan bölgede, otonom bir Ermenistan kurulabileceğinden...*" bahsettiğini ifade etmektedir.⁵³ Ancak o sırada Ruslarla çok sıkı ilişki içinde olan Ermeniler "İttihatçılara güvenmedikleri" gerekçesiyle hükümetin önerilerini kabul etmedi. Hatta Ermeni

49 Taşnak Kongresi'ne katılan Simon Vratzian'ın anıları ve Taşnak Arşivi'nde yaptığı çalışmaları tanıyan Dikran Kaligian'ın bulguları için bkz. Çiçek, VIII. Taşnak Kongresi, s.69-70.

50 Dr. G. Pasdermajian, *Why Armenia Should be Free*, Hairenik Publishing Company, Boston 1918, p. 16.

51 Kongrenin tarihi ve Erzurum'a giden isimler konusunda farklı bilgiler veren kaynakları krş. İçin bkz. Arsen Avagyan-Gaidz Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki -İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 132; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Péri Yayınları, İstanbul 2003, s.161-163; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara1985, s.196; Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924*, OEMME Edizioni, Milan1990, p. 107. İttihatçılarla Taşnak temsilcileri arasındaki görüşmelerin Taşnak Kongresi bitip delegeler dağıldıktan sonra yapıldığı hakkında bkz. Michael A. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", *A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*, Recommended for Acceptance by the Department of Near Eastern Studies, November 2003, p. 204.

52 James Bryce&Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yayınları, İstanbul 2006, s. 455-456.

53 Pasdermajian, *Why Armenia Should*, p. 17.

önderler, “Türkiye'nin menfaati yakında vuku bulacak harpte tarafsızlığını korumaktan geçiyor.” uyarısında bulunmayı da ihmal etmedi.⁵⁴ Çünkü Ermeniler, Kafkasya'daki soydaşlarının tereddütsüz olarak Rus ordusunda görev aldıklarını biliyorlardı. Ayrıca onlara göre “Ermenilerin kişilik ve idealler açısından İngiliz, Fransız ve Rus halklarına benzerliği vardı. Sadece sempati ve ruh birliği değil Kafkasya'da kan bağları da vardı. Rusya ile savaşmak kendi kardeşlerinin katliamına yardım etmek olurdu.”⁵⁵ Rusya hükümeti, bu konuda Ermeni Milli Delegasyonu'nu bilgilendirmek üzere Tiflis'teki Komutanı Vorontsov Dashkov'u görevlendirdi. Dashkov Ermenilere, savaş sırasında Rus ordusunu desteklemeleri durumunda altı Osmanlı ilinde Ermenilere özerklik verileceğine dair söz verdi.⁵⁶ Bu Ermeniler için cazip bir teklif olarak addedildi. Çünkü Rusya yalnız değildi, bu teklif onların müttefiki olan İngiltere ve Fransa açısından da geçerli görünüyordu.⁵⁷

Taşnakların Ruslarla olan ilişkisi karşısında şaşırın heyet yerel yöneticilere, toplantı için Rusya'dan gelen delegelerin derhal sınır dışı edilmesi talimatını verdi.⁵⁸ Bu görüşmenin ardından Taşnak mebusları Viremyan ve Papazyan Taşnak Komitesi reislerinden birkaçı ile Muş'a bağlı “Çankeli” Manastırı'na giderek kongrede alınan kararları soydaşlarına bildirdi. Ardından hazırlıkları yürütmek üzere Papazyan Muş'ta kaldı, Viremyan ise arkadaşlarıyla birlikte Van'a gitti. Üçüncü Ordu'nun raporundan anlaşıldığına göre; Ermeniler uzun zamandan beri ihtilal hazırlığı yapmaktaydı. Bunun için uygun yerlerde silah, ateşli madde ve patlayıcılar depolanmaktaydı. Doğu Anadolu'da; Van, Bitlis, Erzurum ve Karahisar ihtilal merkezleri olarak belirlendi ve buralara harp kumandanları, çete reisleri tayin edilerek 13 yaşına kadar erkek çocukların komiteye üye kaydının yapılarak silahlandırılmaları emri verildi.⁵⁹

İstanbul'da da Ermeni ileri gelenleriyle hükümet üyeleri arasında resmî ve resmî olmayan görüşmeler yapılmaktaydı. Özellikle Ermeni toplumunun kanaat önderlerinden Kirkor Zohrab ile İttihatçılar arasında farklı ortamlarda çeşitli görüşmeler yapıldı. Zohrab da diğer Ermeniler gibi Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasından ve savaşa hazırlanmasından rahatsızlık duymaktaydı. İzrail'in iddialarına göre Zohrab; Osmanlı Devleti'nin bir savaşa girmesi durumunda şartların değişeceğini ve bunun Ermeni toplumu için iyi olmayacağını düşünüyordu ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin karşısında yer

54 Hovhannisyan, *Ermeni Soykırımı Ermenikırım*, s.82; Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 108; Çiçek, VIII. Taşnak Kongresi, s.70.

55 Papazian, *Tragedy of Armenia*, p. 102.

56 Rusların Ermenilere Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu kapsayan Osmanlı topraklarında bağımsız Ermeni devleti kurma sözü verdiği görüşü hakkında bkz. Stanford Shaw&Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, cilt 2, e Yayınları, İstanbul 1994, s. 377.

57 Pasdermadjian, *Why Armenia Should*, p. 16.

58 Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s.122. Ayrıca krş Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 203-204.

59 Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s.62.

alıp Rusya adına gönüllü birlikler kurmasından hoşnut değildi. Bu nedenle Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna karşı savaşıyan Bulgaristan'daki Ermeni komitecilerinden Torkom'a, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle İstanbul'a gelip para yardımı istediği günlerde yardım etmemeyi tercih etmişti. Zohrab, Gostan Zaryan adlı arkadaşının "*Baron Zohrab, Rusların saldıracağı üzerine konuşuluyor. Bu doğrulanırsa neler olacağını tahmin edin. Ermeni vilayetleri kurtulacak. Yüzlerce yıllık eski hayalimiz gerçekleşecek. Bağımsızlık!...hâlâ ne tarihi mucizelerimiz olduğu biliniyor. Topraklarımız bağımsız olursa, hepimiz oraya gideriz, değil mi?*" şeklindeki sorusundan rahatsızlık duyarak Osmanlı Devleti'nin Almanlarla ittifak ettiğini, bunun da Ermeniler için iyi olmayabileceğini ifade etmiştir. Krikor Zohrab, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra soydaşlarının Rus ordusu yararına çalışmalarından rahatsızlık duyar ve devletin bu duruma önlem almasından çekinir. Bu nedenle Osmanlı ordusunun savaşta muzaffer olması için Ermenilerin ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını ve askerî görevlerden kaçanlar hakkında yaptırımlar uygulanacağını açıklayan bir bildiri kaleme alarak bunun Patrik tarafından açıklanmasını sağlar. Ermenilerden toplanan bağışlarla 100 kişilik bir sahra hastanesi kurulup Osmanlı ordusuna hibe edilmesine önderlik eder. Beyoğlu, Kumkapı ve Üsküdar'da Ermeni kadınlarıyla kızları için beş aylık hemşirelik kursları düzenlenip bunun hemen yürürlüğe konmasını ve Anadolu'da Ermeni doktor bulunan her bölgede uygulanmasını sağlar. Bu kurslarda yetişen Ermeni hemşirelerin görev alması uygulamasını başlatır. Ekim 1914'te, İstanbul Taksim'deki Esayan Okulu'nun meslekhane kısmında Ermeni Tıp Birliği tarafından Dr. Vaham Torkomyan, Dr. Nazeret Dağavaryan, Dr. Rupen Serag (Çilingiryan) gibi kişilerin girişimiyle bir hasta bakıcılık kursu kurulur.⁶⁰

Taşnak-Rus İşbirliği

Jön Türklerle Ermenilerin Erzurum'da görüşüklerinin duyulması, aynı anda başka bir planın devreye sokulmasına sebep oldu. Ruslar da Kafkasya Ermenilerine gönderdikleri temsilci aracılığıyla Osmanlı Ermenilerinin geleceğini taahhüt altına aldı. Ruslar Ermenilere, Türkleri İskenderun Körfezi gerisinde tutmayı başarırlarsa İngiltere ve Fransa'nın yardım göndereceğini bildirdi. Balkan Savaşları öncesinde askere gitmeyen "*Ermeniler, kritik bölgenin en stratejik faktörü oldu.*"⁶¹ Buna dair izleri Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin Güney Anadolu bölgesine yönelik politikalarında da görmek mümkündür. İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak Anadolu'dan koparmayı tasarlamaktaydı.⁶² Ermenilerle işbirliği sağlayan Rusya, Kafkasya Ermenileri aracılığıyla Van, Zeytun, Haçin ve Diyar-

Gazisi

Akademik
Bakış
77
Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

60 Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013, 2. Baskı, s. 282-296.

61 Papazian, *Tragedy of Armenia*, s.108.

62 Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, cilt II, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. XXXI.

bakır Ermenilerini kıskırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi.⁶³ Ayrıca Kafkasya'da başarılı olmak için Osmanlı Devleti'ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken⁶⁴ bir taraftan da Erzurum⁶⁵ ve Karadeniz'deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi.⁶⁶ İngiltere, Rusya'nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi.⁶⁷ Bu planın uygulanabilmesinde kilit rol Osmanlı Ermenilerine verilmişti.

Çar II. Nikola da Kafkasya'ya gelerek Osmanlılara karşı Ermenilerin işbirliğini sağladı. Tiflis'teki Ermeni Millî Bürosu'ndan şu bildiri yayımlandı.⁶⁸

"Dünyanın dört yanından akın eden Ermeniler Rus ordusunun şanlı saflarına katılmak ve kanlarını kanlarını Rus zaferi için akıtmaya hazır dırlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul boğazlarında özgürce dalgalansın. Sayın Majesteleri, sizin iradenizle Türk boyunduruğunda kalan halklar özgürlüklerine kavuşsunlar. Hristiyan inançlarından dolayı acı çekmiş olan Türkiye'nin Ermeni halkı Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşsunlar."

Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla yakınlaşması sonucunda 1914 yılı içerisinde Tiflis'te yoğun bir komite faaliyeti yürütüldü. Burada bir "Askere Alma Bürosu" oluşturularak Osmanlı Ermenilerinin Rus ordusuna gönüllü yazılması işlemleri gerçekleştirildi. Kafkasya'da Ermenice olarak çıkarılan Mişak gazetesinin editörü Hamparsum Araklıyan Ermenilerin Rus ordusunda yer almasına destek verdi. Rusya Yüksek Komutanlığı 5 Ağustos 1914'te Ermenilerin silahlandırılıp Osmanlı Devleti'ne isyan ettirilmesi fikrini tartıştı. 29 Ağustos'ta Kafkas Askerî Grup Komutanı Nikolai Yudenich, Osmanlı topraklarında Beşinci Kol Faaliyeti olarak adlandırılan Osmanlı Ermenilerinin silahlandırılmasını konu alan bir memorandum yayımladı. Bu, Osmanlı Ermenilerinin sınır boyunca silahlandırılmasını esas almaktaydı. İki gün sonra Yudenich, Rusya Yüksek Komutanlığı (Stavka)'na Ermeni ordusu için 25 bin silah ve 12 milyon ruble

63 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, California 1967, p. 54.

64 Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, TTK Yayınları, Ankara 2001, p. 130.

65 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, New York 2007, p. 80.

66 Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner'e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlandırdığını anlatmışlardır. Bkz. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005, p. 104. Bu eserin Türkçesi için bkz. Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Timaş, İstanbul 2012.

67 Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", *1915'te Ne Oldu?*, haz. Sefa Kaplan, İstanbul 2005, 2.baskı, s.148.

68 Shaw & Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern*, s. 377.

ödenek ayrılmasını önerdi. Eylül'de Rusya'nın Tiflis'teki Komutanı Vorontsov Dashkov, bu planın aşamalı olarak devreye sokulması ve Rus kontrolünden çıkmaması uyarısında bulundu. Buna göre; her biri 100 kişiden az küçük Ermeni çeteleri oluşturulacak, bunlar sınıra özellikle Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır boyunca yerleştirilecekti. Her bir çete için 250 ruble para ödenecekti ve bu çeteler 1000 kişiye kadar çıkabilecek bir orduya dönüşecekti. Rus komutanına göre Rusya için herhangi bir risk taşımayan bu uygulama Osmanlı topraklarında yaşayan Laz, Rum, Kürt gibi toplumlar üzerinde de yapılabilirdi.⁶⁹

Rusya'daki Ermeniler de Çarlık ile koordinasyon içinde çalıştılar. Kattogikos V. Kevork, Çar Nicolas'a Osmanlı Ermenilerinin durumunu anlattı. Dashkov, Osmanlı Ermenilerine otonomi verileceğini söyledi. Bunun üzerine Ermeni Millî Delegasyonu, Ruslar için savaşacak Osmanlı Ermenilerini gönüllü olarak kaydetmeye başladı. Bu gönüllülerden oluşan ve "Druzhiny" adı verilen birlikler kurdu. Bu birlikler bazen Ermenice Druzhiny yerine "Lejyon" olarak da adlandırılmaktaydı. Bu birliklerin standart bir yapısı yoktu. Ermenilerin ünlü çete lideri Antranik 19 Ekim'de Tiflis'e geldi. Antranik toplam 3100 kişi olan Ermeni gönüllüleri kendi komutası altına almak istedi, ancak Rusların planı başkaydı. Buna göre; 1200 kişiden oluşan Birinci Druzhiny Kuzey İran'da Antranik Ozanyan komutasında faaliyet gösterecekti. 500 kişiden oluşan İkinci Druzhiny, Van'da "Dro" olarak tanınan Drastamat Kanaian komutasında 20 Ekim 1914'te Iğdır'a gönderildi. Kendisi Armen Garo'nun yardımcısıydı. Üçüncü Druzhiny Hamazapsp, Dördüncü Druzhiny Kéri komutasındaydı. Üçüncü ve Dördüncü Druzhiny 500'er kişiden oluşmaktaydı ve Sarıkamış ile Oltu arasında görev yapacaktı. Beşinci Druzhiny ise Vardan komutasında Ağrı'da kuruldu ve Van'da görevlendirildi. Tüm bu hazırlıklar için Ruslar Taşnaklara 200 bin ruble para yardımında bulundu.⁷⁰ Taşnakların bu hazırlıklarından ayrı olarak Hınçakların da askerî faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Buna göre Hınçaklar, Grigor Avsharian komutasında 1500 kişiden mürekkep Altıncı Druzhiny'i kurdu.⁷¹ Pastırmacıyan, 20 bin Ermeni'nin gönüllü olarak kaydını yaptırdığını, ama bunlardan yedi bininin silahlandırıldığını aktarmaktadır.⁷²

Osmanlı hükümeti Taşnak-Rus işbirliğinin sonuçlarını hemen fark edemedi. Van Valisi Tahsin Bey tarafından 27 Ağustos 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede; Ermeni askerlerinden Rusya ve İran'a göç eden ya da kaçan kimse tespit edilmediği, Van'daki Ermenilerin hükümete karşı olmadığı, Taşnakların hükümete yardımcı olmaya çalıştıkları, Kafkasya'da Hınçakların Ruslarla beraber hareket ettiği, ancak Hınçakların Van'da güçlü olmadığı

69 Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians a Study in Counterinsurgency*, Palgrave Macmillan, New York 2013, p. 144-145. Ayrıca bkz. Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul 2012, s. 189.

70 Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 206.

71 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 145.

72 Pasdermajian, *Why Armenia Should*, p. 19, 20.

Gazisi

Akademik
Bakış

79

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

bildirmişti. Tahsin Bey ayrıca bazı Ermeni tüccar ve ileri gelenlerinin Ermeni Islahatı'nın ancak Rusların Almanları yenmesiyle mümkün olabileceğine inandıklarına dair konuşmalar yaptıklarını belirtmişti.⁷³ Ancak sonbahar aylarından itibaren Osmanlı Ermenilerinin Rusya tarafına doğru hareketlenmesi bazı şüpheler uyandırdı. Ermeni-Rus işbirliği, ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi'nin 7 Eylül'de Rusların Kafkasya'da Ermenileri silahlandığı bilgisini yetkililere haber vermesiyle ortaya çıktı.⁷⁴ Osmanlı yetkilileri Ekimin ortalarında 600 Ermeni'nin Hoy'dan Salmast'a geçip Antranik ile birleştiğini haber verdi. Bunların çoğu Van, Bitlis ve Muş Ermenilerindendi. Aralarında daha önce Osmanlılarla birlikte savaşanlar da vardı. Örneğin daha önce Osmanlı ordusunda Ruslara karşı savaşan Eczacı Mıgırdıçyan şimdi Antranik'e katılan grubun içinde yer almaktaydı.⁷⁵

Osmanlı kurmayları Ermenilerin sınırdan geçip Rus ordusuna gönüllü yazılma ve sınırdan silah geçirip bu silahları daha sonra kullanmak üzere Anadolu'daki Ermeni evlerinde depolama şeklinde iki farklı faaliyet içinde bulduklarını tespit etti. Ekim ayı başlarında bazı Rus Ermenilerinin yanlarında para, harita ve silahlarla sınırı geçtikleri, 20 Ekim'de ise Rusların Köprüköy'den geçirdikleri silahların Hasankale'de Ermeni evlerinde saklandığı belirlendi. Güvenlik birimleri çok sayıda milliyetçi Ermeni'nin silahlanıp müfrezeler oluşturduğu bilgisine ulaştı.⁷⁶ Bunlardan bir kısmı Osmanlı ordusunda silâh altına çağrılan Ermenilerdi. Ermenilerden bazıları doğrudan doğruya bazıları da Osmanlı ordusuna teslim olup silahını aldıktan sonra firar edip Rusya'ya kaçıyordu. Bu, 1914 yılının Eylül ayından itibaren daha çok göze çarpmaya başlamıştı.⁷⁷ Hatta Rus sınırındaki Ermeni köylülerin de eşya ve hayvanlarını alarak Rusya'ya gectikleri görüldü.⁷⁸ Türk ve Müslüman köylüler ise Ermeni çetelerinin saldırılarına daha savaş başlamadan önce maruz kalmıştı. Ermeni çeteler yaşlı, kadın, çocuk demeden katliam yapıp köylülerin mallarını ellerinden aldıktan sonra evlerini, ağıllarını ateşe vermişti.⁷⁹ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın başlamasından sonra Ermeni çeteleri Türk ordusunun yanlarında ve gerilerinde çete muharebeleri yaptı.⁸⁰

Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunun Faaliyetleri ve Savaşın Başlaması

Osmanlı ordusu, bu Ermeni-Rus işbirliğine karşı önlem alma ihtiyacı duydu. Çünkü Doğu bölgelerindeki Müslüman köylülerin iç ve dış düşmana karşı gü-

73 BOA. DH. EUM 2. Şube; 1/31.

74 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 145.

75 Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 207.

76 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 146.

77 Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 30, 41.

78 Köprülülü Şerif (İlden), *Sarkamış*, haz. Sami Önal, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 74.

79 Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarkamış'tan Sibirya'ya*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 16, 20-21.

80 Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 202.

venliğinin sağlanması ve ilerleyen Osmanlı ordusunun arkadan güvenliğinin alınması gerekiyordu. Bunun için ordu kuvvetleri dışında bir örgütlenmeye ihtiyaç duyuldu. Bu birliklerin kurulmasını Kafkasya'daki Müslüman Türkler destekledi. Öte yandan bazı Rusya Müslümanlarının savaş çıkması durumunda Rus ordusunu destekleyecekleri, bazı Hıristiyanların özellikle de Gürcülerin Osmanlılara destek verdiği görüldü.⁸¹ Bu organizasyonun kurulmasında Dr. Bahattin Şakir Bey,⁸² Ömer Naci Bey, Nail Bey, Rıza Bey, Tahsin Bey gibi isimler görevlendirilip bölgeye gönderildi. Tahsin Bey, Ağustos ayı sonuna doğru Rize'den "Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumi Heyet-i Muhteremesi"ne gönderdiği yazıda çalışmaları ve istekleri hakkında bilgi vermektedir. Tahsin Bey, amaca ulaşmak için Enver Paşa'nın izniyle hareket etmenin şart olduğunu ve teşkilâtta görevlendirilecek isimlerin Rusya kıyılarını iyi bilmesi ve silâh kullanmada mahir olması gerektiğini ifade ederek bu teşkilâtta görevlendirilecek kişilerin askerliklerini "sahil muhafızı" veya "akıncı" olarak yapmalarına ve ayrıca bu birimde askerlik yapmaya elverişli kişilerin "seyyar jandarma taburları"na alınıp bunların "özel birlikle" sevkine izin verilmesini talep etti.⁸³ Dr. Bahattin Şakir Bey, Artvin, Tiflis gibi şehirlerle Dağıstan havalisinde teşkilatlanmaya çalışıyordu. Ayrıca gönüllü birlikler kurulması, ahalinin silahlandırılması yürütülen diğer faaliyetlerdi.⁸⁴ Dr. Bahaddin Şakir Bey, sorumluluğundaki bölge ile Erzurum'dan gönüllü birlikler toplayıp Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye karşı giriştiği katliamlara karşı koymaya çalıştı.⁸⁵ Benzer çalışmalar için Trabzon'da Tevfik Bey faaliyet göstermekteydi. Her ikisinin de gayri nizami harp ile düzenli ordunun yapacağı işleri birbirine karıştırdıkları gönderdikleri yazılardaki talep ve projelerle anlaşılınca teşkilat sorumlusu Binbaşı Süleyman Askerî Bey onlara, kendi uhdelerindeki güçlerin düzenli orduymuş gibi hareket edemeyeceğini, görevlerinin bölgedeki Müslüman halkın güvenliğinin sağlanması ve ordunun arkasının korunması gibi cepheden uzak faaliyetler olduğunu hatırlatma ihtiyacı duydu.⁸⁶

Rıza Bey, teşkilatın tamamlanması için Arhavi'de çalıştıktan sonra Rize'ye geçerek faaliyetlerine burada devam etti.⁸⁷ Rıza Bey Trabzon'da, "Sahil Muhafaza Birlikleri" ile onlara bağlı "Akıncı" kollarını Ekim ayı içinde kurdu. Bu akıncı birlikleri mahpuslar, göçmenler ve diğer yerli unsurlardan oluşmaktay-

81 Shaw, *The Ottoman Empire*, p. 446-447.

82 BOA. DH. ŞFR; 480/94, 1331 T 6.

83 Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi)*, cilt I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 269-270. Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ve organizasyonu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, volume 1, TTK Yayınları, Ankara 2006, p. 353-381.

84 BOA. DH. ŞFR; 443/44, 1330 E 22.

85 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s. 239.

86 Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.276, 278, 280, 283, vd.

87 Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.279.

Gazi

Akademik
Bakış

81

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

di ve sayıları 1000'i bulmuştu.⁸⁸ Ancak Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Süleyman Askerî Bey, bölgedeki başıbozuk hareketlerden çok rahatsızdı. Bu duruma son vermek için Dr. Bahattin Şakir ile Bayburt'ta buluşarak bir görüşme yaptı. Süleyman Askerî Bey, teşkilatın "*Kafkas İhtilal Cemiyeti*" adıyla merkezi Erzurum olacak şekilde bir örgütlenmeye dönüştürülmesine çalıştı. Bu teşkilatlanma Ekim ayı ortalarına doğru tamamlandı. Teşkilat şu şekilde belirlendi: Kafkas İhtilal Cemiyeti adı ile kurulacak cemiyetin yöneticileri Dr. Bahattin Şakir, Tahsin Bey ve Hilmi Bey olacaktı. Erzurum'daki genel merkeze bağlı olmak üzere Trabzon ve Van'da birer idare heyeti oluşturulacaktı. Van Polis Müdürü Muhittin Bey buradaki idare heyetinde görev yapacaktı. Van'daki heyette ayrıca Cevdet Bey ve Jandarma Komutanı Kazım Bey de görev alacaktı. Trabzon İdare Heyeti ise Rıza Bey ve Nail Bey ve ayrıca bir kişiden oluşacaktı. Trabzon İdare Heyeti; Batum, Kütayis, Tiflis, Viladikafkas, Mengrilistan, Sohum ve kuzeyi ile Lezgi eyaletlerinde; Van İdare Heyeti ise Kars, Revan, Elizabetpol, Bakü, Dağıstan eyaletlerinde ihtilal teşkilat ve düzenini kurup uygulamaya geçirmekle görevlendirileceklerdi.⁸⁹ Bu şekilde görev taksimi yapılmasına rağmen Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin ne şekilde faaliyet göstereceği tam olarak ortaya konamadı. Çünkü Dr. Bahattin Şakir, Süleyman Askerî Bey yerine doğrudan Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile istişare etmeyi tercih etti. Bu da bir çift başlılığa sebep olduğu gibi cemiyetin çalışmalarından amaçlandığı gibi faydalanılamamasına yol açtı. Öte yandan kurulan çetelerin silahlandırılmasında sıkıntı çekildi. Tüfek bulunsa cephane eksikliği giderilemediği için bu tüfekler "*sopa hükmünde*" kaldı. En baştan beri hissedilen para sıkıntısı ise hiç eksik olmadı.⁹⁰ Ali İhsan Paşa'ya göre; Dr. Bahattin Şakir idaresinde kurulan ve gönüllülerden oluşan milis güçler vatanseverlikle çaba gösterecekler de bunların askerî bilgileri hiç yoktu. Dolayısıyla Osmanlı ordusuna katkıları sınırlıydı.⁹¹

Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin amacı Kafkasya'da Rusya'ya karşı genel bir hazırlık yapıp Rusya'nın buradaki gücünü kırmak olduğundan Erzurum'daki Alman ve Avusturya-Macaristan konsolosları ile koordineli hareket etti.⁹²

Savaşın Başlamasından Sonra Kafkasya'da Müslüman-Ermeni Çatışması

Rus ordusu 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı birçok noktadan geçerek savaşı başlattı. Kalas Şehbenderi Haydar Bey'de 17 Kasım 1914'te Kalas'ta bulunan Ermenilerin çoğunun Rus ordusuna gönüllü sıfatıyla kaydoldukları bilgisini verdi.⁹³ Haydar Bey, bir ay kadar sonra da Osmanlı tebaasından olan Ermenilerin Rusya'nın "Refe" kazasında toplandıklarını, bunların sayısının 4031 civarında

88 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 146; krş. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.290-291.

89 Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.292-293, 295.

90 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.299, 300, 303, 305, vd.

91 Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.137-138.

92 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 147; krş. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 307.

93 BOA. DH. EUM. 5.şb; 3/51, 1332 7 28.

olduğunu ve bunların Ruslar tarafından savaşmak üzere Kafkasya'ya sevk edildiklerini bildirdi.⁹⁴ Savaşın başlamasından sonra bölgedeki Ermeni isyanları arttı. Kafkas İhtilal Cemiyeti'ne bağlı olarak hareket eden Rıza Bey, emrindeki 600 asker ve beş subayla birlikte Azerbaycan ve Gürcistan'daki Müslümanları silahlandırmaya çalışırken Ermenilerle Hopa yakınlarında 5 Ekim'de karşılaşmıştı. Bu karşılaşmada Ermeni-Rus birliği 800, Rıza Bey'in birliği 500 kişiydi. Burada Türkler galip gelip 1500 koyun ile muhtelif cephaneyi ele geçirecektir. Bu çatışmalar daha sonra da devam etti. Bölgede faaliyet gösteren Türk çetelerinin sayısı 3000 civarındadır. Doğu Karadeniz'de faaliyet gösteren 15000 kişilik Druzhny vardır.⁹⁵

Kasım sonlarında Ruslar, Erzurum-Sarıkamış yolunda 25 km derinliğinde bir çıkıntıda tutunup kalmışlar ve Karaköse ile Doğubayezit'i almışlardı. Rus ordusuyla birlikte savaşan Ermeni grupları, özellikle Doğubayezit'in işgalinde ön plana çıkmışlardı.⁹⁶ 22 Aralık 1914'te Üçüncü Druzhny (Hamazaph) ve Dördüncü Druzhny (Kéri) Osmanlı İkinci Ordusu'na bağlı kollarla Ardı ve Alagöz Köyü yakınlarında karşı karşıya geldi ve bu bölgeyi 26 Aralık'ta Rusların gelmesine kadar tuttu.⁹⁷ Ermeni çetelerinin; Tavasgirt*, Şavşat ve Acara halkına Rus Kazaklarıyla birlikte katliam yaptıkları, bölgeye çok acele silah gönderilmesinin masum halkın kendini koruyabilmesi açısından çok önemli olduğunu bildiren bir telgraf çeker.⁹⁸ Bölge halkı Rus ordusunda konuşlandırılmış Kazak süvarileriyle Ermenilerin saldırılarına maruz kalmaktaydı. Bu gelişme üzerine Tavasgirt, Şavşat ve Acara ahalisi düşmandan korunmak ve vatanı korumak hissiyle Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Enver Paşa, Acara ahalisine yardım etmek üzere Dr. Bahattin Şakir ve Nail beyleri görevlendirdi.⁹⁹ Bunun üzerine Yakup Cemil Bey'in müfrezesinden kalan 130 askerle bölgedeki diğer kuvvetler birleştirilip iki taburdan oluşan bir alay hâline getirildi. Başlangıçta 1000'e yakın olan bu alayın mevcudunun daha sonra biraz daha arttığı anlaşılıyor.¹⁰⁰ Zira Dr. Bahattin Şakir Bey, 2 Şubat 1915'te bulunduğu Artvin'den, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e; oradaki tüm kuvvetlerin savunmada bulunduğunu, iki taburlu bir alaya sahip olduklarını ve bu alayın toplam 1500 kişiden oluştuğunu bildirmektedir. Dr. Bahattin Şakir Bey ayrıca 2. Alay 2. Taburunun teşkil edilmek

94 BOA. DH. EUM. 2.şb; 3/16, 21 M 1333.

95 Erickson, bazı yazarların bölgede faaliyet gösteren Türk çetelerinin Ermeni köylerine baskınlar yaptığı iddialarının yer ve sayı gösterememeleri nedeniyle anlamsız kaldığına dikkat çeker ve güç dengesini karşılaştırır. Bkz. Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 148. Rıza Bey'in emrindeki toplam kuvvetin 3000 olduğu hakkında bkz. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 325.

96 Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.

97 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 155. *Tavusker ya da Çataksu olarak da bilinen Çıldır Eyaleti'ne bağlı köy. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 483.

98 Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 353. Müslüman halka yapılan katliamlar için ayrıca bkz aynı eser, s. 362.

99 Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.168, 178.

100 BOA. DH. ŞFR; 459/5, 1330 ks 11.

Gazi

Akademik
Bakış

83

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

üzere olduğunu, gönüllü fırkalar kurulmaya çalışıldığını, kendilerine acil olarak 8-10 zabıt ve 100 kaput gönderilmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹⁰¹

İran sınırında da ciddi savaşlar vardı. Van Valisi Cevdet Bey'in 3 Ocak 1915'te bildirdiğine göre; Salmast işgal olunarak düşman Hoy'a çekildi. Valinin ifadesine göre "... *Bura Ermeni ve Nasturileri köylerinde birkaç ihtiyar ve çoluk çocuk bırakarak topluca ve silahlı olarak Ruslarla beraber firar etmişlerdir. Düşmanın çekilmesinden sonra aşiretler Müslüman ve Hristiyan ayrımı yapmadan köyleri yağmalamaya başlamışlardır. Asayişin temin edilebilmesi için bunlardan yakalananlar kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmişlerdir. İranlılar askerlerimizi karşılamaktadır.*"¹⁰² Salmast'taki Ermenilerin çoğunun da Ruslar tarafından silahlandırıldığı Bayezit Mutasarrıflığı tarafından bildirilmişti.¹⁰³

Rus ordusuna katılmak üzere Balkanlarda yaşayan Ermeniler de kafileler hâlinde yola çıkmaktaydı. 22 Haziran 1915'te, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğine göre 90 kişiden oluşan ikinci gönüllü Ermeni kafilesi Köstence'den Rusya'ya doğru yola çıkmıştı.¹⁰⁴

Ermeniler, Rusya'nın desteğiyle Van, Muş ve Bitlis'te kolaylıkla ilerlediler. Osmanlı ordusunun kendi topraklarında, kendi vatandaşlarından gördüğü bu direniş karşısında başarılı olması mümkün olmadı.¹⁰⁵ Ruslar tarafından oluşturulan Ermeni taburları casusluk ve keşif faaliyetlerinde kullanılıyordu.¹⁰⁶ Osmanlı ordusunda görev alan Ermeni askerlerin Rusya'ya geçmesi, hatta Osmanlı ordusunun stratejik bölgelerini düşmana haber vermesi Osmanlı ordusunu zora sokmaktaydı. Mesela 3-4 Kasım gecesi düşmana iltica eden 30 Ermeni askeri Türk ordusunun cephaneliğinin yerini Ruslara bildirmişti.¹⁰⁷

Doğu Anadolu'da çıkan karışıklıklar Ermenilerin Rusya'nın güdümünde hareket edip silahlanmalarına bağlayan hükümet bu konuda bazı önlemler alma gereği duydu. Dr. Bahattin Şakir, bölgede yürüttüğü çalışmalar neticesinde¹⁰⁸ Ermenilerin ciddi şekilde silahlandıklarını belirleyerek Bayezit'ten Başkale'ye gönderilen çay sandıkları içinde tabancalar ele geçirildiğini, şimdiye kadar aynı yolla çok sayıda silahın sevk edildiğinin belirlendiğini bildirdi. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya'ya asker çıkardığını, bunlara karşı önlem alın-

101 BOA. DH. ŞFR; 461/34, 1330 ks 30.

102 BOA. DH. EUM. 2.şb; 3/66, 1333 S 25.

103 BOA. DH. ŞFR; 444/107, 1330 Te 4.

104 BOA. DH. EUM. 5. Şb; 68/38, 1333 Ş 9.

105 Pasdermadjian, Why Armenia Should, p. 26.

106 Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 34.

107 Köprülülü Şerif (İlden), *Sarkamış*, s. 144. Benzer içerikli bilgi için bkz. Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.183.

108 Bu çalışmaların bir hayli uzun sürdüğü ve Dr. Bahattin Şakir Bey'in ailesinin durumu hakkında endişelenerek onları Talat Bey ve Dr. Nazım'a emanet ettiği hakkında bkz. BOA. DH. ŞFR; 454/79, 1330 Ke 7.

ması icap ettiğini bildirdi.¹⁰⁹Bu bölgelerde bulunan Ermeni komitelerinin Kafkasya'ya geçerek kolaylıkla silâh temin edebilmekteydi.¹¹⁰ Silah elde edilen diğer bir güzergâh Trabzon ve İğdır idi.¹¹¹ Öte yandan Van mıntıkasındaki Ermeni askerleri meşhur komitelerden Van mebusu Viremyan; Muş ve Bitlis havalisini de yine Van mebuslarından Vahan Papazyan idare etmekteydi. Muş'u merkez kabul eden bu iki komiteci, seferberlik dolayısıyla silâh altına alınan Ermeni efradını silahlarıyla Rus ordusuna kaçırarak Ermeni çetelerine, yollarındaki askerî sevkiyat kafilelerine baskınlar yaptırıp bu şekilde ele geçirilen silah ve cephaneyi Rus sınırının gerisinde oluşturulmuş Ermeni Gönüllü Alayları'na dağıttırıyorlardı.¹¹²

Nisan 1915'te bazı bölgelerde yapılan aramalarda Ermenilerin yurt içinde de külliyetli miktarda silahlandığı ve bu silahlardan bir kısmının kırsal alanda saklandığı belirlendi. Hükümet, ev ve işyerlerinde arama yaparak silahlanmanın önüne geçmek istedi. Yapılan aramalarda çok sayıda silah bulunması bazı kişilerin tutuklanmasını beraberinde getirdi.¹¹³ Buna göre Sivas'ın Hafik kazasına bağlı Zorsana Ermeni köyünde yapılan aramalarda bir sandık sahra tüfeği, bir sandık mavzer silahı, bir sandık dinamit, dört otomatik gırra tüfeği ve Rus yapımı birçok silah ve cephane ele geçirildi.¹¹⁴ Sivas Valisi Muammer Bey, vilayetteki birçok faaliyetin Taşnaksutyun Komitesi tarafından icra edildiğini bildirdi.¹¹⁵ Hükümet, İstanbul'da, 24 Nisan 1915'te Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup olan on kişiyi tutuklamak suretiyle komitecilere yönelik bir harekât başlattı.¹¹⁶ Hınçak Komitesi'ne mensup oldukları için tevkif edilen şahıslardan bazıları sorgulamaların ardından serbest bırakılırken beş kişi tutuklanarak Divan-ı Harb'e sevk edildi.¹¹⁷ Azadamard gazetesi, Osmanlı tebaası arasında ayrılıkçı fikirleri öne çıkardığı gerekçesiyle Osmanlı askerî makamları tarafından tatil edildi.¹¹⁸

Rus propagandasının önüne geçmeye çalışan hükümet, Rusya ile daha yakın bir politika izlemenin yararlı olabileceğini de düşünmeye başladı.¹¹⁹Kürt

109 23 Ekim 1914'te Erzurum'dan Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e çekilen telgraf için bkz. BOA. DH. ŞFR; 445/58, 1330 Te 10.

110 BOA. DH. SYS; 71-2/4'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, cilt III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006, s. 60. Aynı doğrultuda görüş için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge, Ankara 1999, s.172.

111 Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 116.

112 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s.187-188.

113 Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877-1936*, Wien, 1995, no.908; HA PA XXXVIII 365 Z. 17/P, cilt VI A (1910-1913), s.4338'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi, Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt V-A, Viyana, 2004.

114 BOA. DH. ŞFR; 467/107, 1331 Ni 4.

115 BOA. DH. ŞFR; 465/127, 1331 Ma 9.

116 BOA. DH. ŞFR; 468/112, 1331 Ni 12.

117 Tasvir-i Efkâr, 1173, 19 Ağustos 1914, s.3.

118 Tasvir-i Efkâr, 1394, 29 Mart 1915, s.4.

119 Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.912; HA PA XL 270 no. 240, cilt VI A (1910-1913), s.4343'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt V-A.

aşiretlerine de daha yakın davranılmaya çalışıldı.¹²⁰Hükümet, Kafkasya'ya gönderdiği görevlileri aracılığıyla burada durumu kontrol altında tutmaya çalıştı ve burada gönüllü birlikler kurulması için faaliyet başlattı.¹²¹Bölgede görevlendirilen Ömer Naci Bey ve Rüştü Bey, bir taraftan da aşiretler üzerinde gerekli hazırlığı yapmak için çaba gösterecekti.¹²² Çünkü Rus-Ermeni ittifakı da bilhassa İran sınırındaki aşiretleri kendi yanlarında yer almaları için ikna etmeye çalışıyordu.¹²³ Hatta Simko Aşireti ile Nasturileri silahlandırıp Müslüman köylere saldırılarını temin etmişti.¹²⁴

Ruslarla işbirliğine yanaşmayan Kürtler cezalandırılmaktaydı. Rus ordusundaki Ermeniler yıllar boyu baskı gördükleri Kürtlerden intikam alıyorlardı ve Rus kuvvetleri Bayezit ve Eleşkirt civarında "etnik temizlik" operasyonları başlatmıştı. Ermenilerin Avrupalı güçlerle bağlantıları, Kürtlere sürekli olarak kendi zayıflıklarını ve savunmasızlıklarını hatırlatıyordu. Kürtlerin çoğu bunun bir "ya onlar, ya biz!" olduğu hissiyatındaydı.¹²⁵Bu durum unsurlar arasında onarılması güç yaralar açılmasına sebep oldu. Hatta Osmanlı hükümetinin Ermenileri tehcir ettiği günlerde Katolik Ermeniler de zaman zaman Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradı.¹²⁶

Doğu Cephesi'nde girilen çatışmaların bir kısmı Ermenilerle oldu. Erzurum eski mebusu Karekin Pastırmacıyan'ın, yanındaki 500 fedaisiyle Karakilise'ye geldiği, Bayezit Taşnak Reisi Suren Pastırmacıyan'a bağlı fedailerden 400'ünün çatışmalarda öldüğü belirlenmişti. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in bildirdiğine göre Karekin Pastırmacıyan; Bayezit, Eleşkirt, Tutak kazalarında oturan Müslümanlardan 600 kişiyi öldürdü. Rusların çekilmesi üzerine Ermenilerden 1000 kişi öldü. Birçok kazada Ermeni ve Müslüman nüfusun çoğu öldü. Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç ederken Müslümanlar da Anadolu'nun içlerine yöneldi. Birçok köyün yakıldığı gözlemlendi.¹²⁷

Van'dan gelen haberler de son derece kötüydü. Van Valisi Cevdet Bey, Ermenilerin Şatak*'ta büyük bir isyan başlattığını, 20 kadar askerin şehit edil-

Görüş

Akademik
Bakış

86

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

120 Alikıran Aşireti'nden bazı kişilere nişan verilmesi hakkında bkz. BOA. KMS; 7/23.

121 Bu amaçla Ömer Naci Bey uhdesine ayrılan ödenekler için bkz. BOA. DH. ŞFR; 57/40, 1333 Z 8; BOA. DH. ŞFR; 57/129, 1333 Z 17.

122 BOA. DH. ŞFR; 43/192, 1332 N 4.

123 Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 149.

124 Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 300. Krş McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s.191-192.

125 David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris, Londra 1996, p. 104-105'ten naklen bkz. Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, 2. baskı, İletişim, İstanbul 2014, s. 298.

126 Muş Ermeni Katolik Murahhasası Piskopos Agop tarafından İstanbul Ermeni Katolik Patrikliğine gönderdiği Muş'a bağlı Nuriş Köyü'nün Kürt saldırılarına uğradığı, bunun için önlem alınmasını istediği dilekçesi için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Kalem-i Hususi Evrakı (DH. EUM. KLH); 1/54-A, 1333 N 21.

127 BOA. DH. ŞFR; 460/93, 1330 ks 27. *Çatak. Van Eyaleti'ne bağlı kaza. Bkz. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 119.

diğini, merkez ile Hoşak arasında Başkale Caddesi üzerinde bulunan karakolun Ermeniler tarafından muhasara altına alındığını bildirdi. Vali, silahlı Ermenilerin vurulmasını emrettiğini merkeze bildirdi.¹²⁸ Vali daha sonra takviye kuvvetlerin gelmesiyle çatışmaların şiddetlendiğini, Ermenilerin kiliselere ve köylere kapandığını haber verdi.¹²⁹ Bu köylerden dördünün müfrezeler tarafından kuşatıldığı, Şatak ve Gevaş taraflarında çatışmaların devam ettiği Vali tarafından bildirildi.¹³⁰ Vali Cevdet Bey'in aktardığına göre; çoğunluğu asker firarisi olan ihtilalcılar gayet muntazam hareket etmek suretiyle Gevaş-Bitlis-Hizan hattı dışındaki tüm telgraf tellerini kesip Hovasdar ve Gevaş arasında toplanmışlardır. Türk birlikleri onları tedibe gayret etmektedir.¹³¹ Osmanlı ordusu, Van'da ihtilal başlatan Ermenilerin Ruslarla bağlantısını kesmek için çalışma başlatarak Van'a silah sevkiyatını hızlandırdı. Erzurum Valisi, Ermenilerin Erzurum'da da kan döktüklerini, Van'da ihtilalin önüne geçmek için buraya Kürt gönüllülerin gönderilmesi gerektiğini beyan etti.¹³²

Hükümet, Rusların üzerine aşiretlerden toplanan gönüllü birlikleri sevk etti. Sevkiyat sırasında Adilcevaz-Erciş arasında konaklama yapılmış, ancak Siirt gönüllülerinin bulunduğu kabile ile Koçrili Köyü'nün Ermeni ahalisi arasında namus meselesinden dolayı bir çatışma yaşanmıştır. Her iki kazanın kaymakamlarının müşterek olarak hazırlayıp gönderdikleri rapora göre; Arış ve Koçrili köylerindeki Ermeniler Kürt gönüllüleri kendi köylerine sokmak istememişlerdir. Komitelere mensup bazı kişilerin bu durumu kullanarak ahaliyi tahrik ve teşvik ettiği, Ermenilerin namuslarına tecavüz ettikleri gerekçesiyle Kürtleri köylerine sokmadıkları ifade edilmiştir. Bu arada çıkan çatışmada iki Kürt ve iki Ermeni vefat etmiştir. Hadiseye sebep olan Malik Asro ve Nişan derdest edilmiştir.¹³³

Savaşın başlamasıyla yurt genelinde asayiş bozuldu. Özellikle Sarıkamış Harekâtı'nın Osmanlı ordusu tarafından kaybedilmesinden sonra Ruslar, Osmanlı ordusunu Doğu Anadolu'dan atmak için yeni bir plan hazırladı. Bu planın önemli bir parçası da Ermeni ve Nasturi ayaklanmaları çıkarmaktı. Ermeniler, Sarıkamış felaketinin duyulmasından sonra birçok yerde isyanlar çıkardı. Ermeniler, Şubat ayının ortalarında Bitlis'in çeşitli köylerinde silahlı eylemler yaptılar. Mart ayı başlarında da Van'da Ermeni isyanı işaretleri görülünce Harput, Diyarbakır, Bitlis seyyar jandarma taburları Van'a gönderildi. Nisan ayı ortalarında Sivas'ın Hafik ilçesinde bile silahlı Ermeni grupları dolaşmaktaydı. Ruslar Türk kuvvetlerini kuzeyde tutup ihtiyatlarını harcatmak için 2. Türkistan Kolordusu ile Tortum'a saldırarak Erzurum'u kuzeyden tehdit ve baskı altında

128 BOA. DH. ŞFR; 467/125, 1331 Ni 5.

129 BOA. DH. ŞFR; 467/126, 1331 Ni 5.

130 BOA. DH. ŞFR; 468/21, 1331 Ni 6.

131 BOA. DH. ŞFR; 468/35, 1331 Ni 7.

132 BOA. DH. ŞFR; 468/24, 1331 Ni 6.

133 BOA. DH. EUM. 2. Şb; 5/18, 1333 R 16.

Gazi

Akademik
Bakış

87

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

tutacaktı. Güneyde Ermeni isyanı ve hazırlık harekâtı sürerken kuzeyden de bu hareket gerçekleşecekti. Rusya'nın bundan amacı, her iki tarafta da başarı sağlanırsa "Türk ordusunu iki kanadından sarıp, arkasını keserek imha etmek..."ti.¹³⁴

Rusya'nın bu planını uygulamaya koymasıyla Anadolu'da etnik çatışmalar endişe verici boyutlara ulaştı. Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'ın dış bölgelerinde, 18 Nisan'da Bitlis'te ayaklandılar. Bunun üzerine Erzurum'dan Tutak yoluyla Erzurum ve Erzincan Jandarma Taburları ile iki top Van'a gönderildi. 20 Nisan'da Van'da banka, Düyun-u Umumiye dairesi ve postaneyi yakan Ermeniler burada da isyan başlattı. Bu gelişme üzerine Van Seyyar Jandarma Tümeni'nin önemli bir kısmıyla aşiretler Van'ı kuşattı. Bu kuşatma 14 Mayıs'a kadar sürdü. Ermeniler, çok miktarda bomba, hatta top kullandılar. Şiddetli sokak muharebelerinde iki tarafın da çok sayıda kaybı oldu. Ermeni isyanının bastırılmamasından yararlanan Ruslar iki koldan Malazgirt ve Van'a doğru ilerlemeye başladı. Van valisi Cevdet Bey, Ermeni isyanını bastırmak için uğraşıyordu. Ermeni ve Nasturi isyanında Yarbay Halil ile beraber olan Jandarma Tümeni'nin mevcudu 2100'e düşmüştü. Aşiretlerle askerlerden sekiz tabur ile iki gönüllü taburu toplam 10 tabur 6000 asker, altı top cepheden çekilerek Van isyanının bastırılmasında görevlendirilmişti. Ayrıca Bargiri'de 800 asker kuvvetinde aşiret tugayı ve hudut birliği vardı. Saray'daki 300 askerle beraber toplam 7100 asker ve top Vali Cevdet Bey'in emrindeydi. Van Valisi Cevdet Bey, elindeki 2600 asker, iki toptan oluşan jandarma kuvvetini Ruslara karşı parça parça göndererek ezdirdi. Mevcut kuvvetler topluca kullanılmadığı için Ruslar durdurulamadı. Ruslar 16 Mayıs'ta Van'ı işgal etti. Bunun üzerine Ermeniler şehirdeki Müslümanları katletti.¹³⁵

Ermenilerin tehcir edilmesinden sonra, Sis ve Ahtamar katogikoslukları birleştirildi. İstanbul Patrikhanesi ve Kudüs Patrikhanesi bu katogikosluk ile birleştirilince Patrik Zaven Efendi'nin görevi sona erdi. Hükümet kendisine 2500 kuruş maaş bağladı.¹³⁶ Zaven Efendi, genellikle hükümetle iyi ilişkiler kurabilen bir din adamıydı. Daha Erzurum Murahhasası bulunduğu dönemde iyi hizmetlerinden dolayı ödüllendirilerek kendisine 8 Nisan 1905'te Mecidî Nişanı verilmişti.¹³⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarından sonra dağılma sürecine girdi. Üstelik ne ordusu, ne ekonomisi ne de siyasi yapısı bunun önüne geçecek durumdaydı. Dönemin yöneticileri Balkan yenilgilerinden ders çıkarıp Osmanlı ordusunu düzeltmek için çeşitli çalışmalar yürüttü. Bunlardan en önemlisi Almanya'dan

134 Çakmak, *Büyük Harp'te Şark*, s. 128.

135 Çakmak, *Büyük Harp'te Şark*, s. 137-139; McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 204.

136 BOA. Babıâli Evrak Odası (BEO); 4428/332059, 1334 Za 2.

137 BOA. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT); 950/34, 1323 S 20.

Görüş

Akademik
Bakış

88

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

orduyu düzeltmek üzere getirtilen askerî heyetti. Öte yandan Osmanlı Devleti, Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için gayret gösterdiyse de bunda başarılı olmadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar Rusya ile imzalanan Yeniköy Anlaşması ile gerçekleştirildi.

1914 yılının ikinci ayında imzalanan bu anlaşmadan sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı zayıfladı. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin yürüttüğü komitecilik faaliyetlerinde artış gözlemlendi. Bunun sonucunda Ermeni komitecilerin Ermeni halkı silahlandığı tespit edilmekteydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan hiçbir devlet yoktu ve devlet adamları bu yalnızlıktan kurtulma çabası içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ordusunun bulunmaması ve ekonomik durumunun çok kötü olması sebebiyle İttifak Devletleri Osmanlı Devleti ile ittifak etmeye yanaşmadılar. İttifak Devletleri de Osmanlı Devleti ile müttefik olma konusunda çok da istekli olduğu söylenemez. Ancak Almanya Osmanlı Padişahının "Halife" olmasından kaynaklanan gücünü İngiltere'ye karşı kullanma isteği başta olmak üzere özellikle askerî sebepleri göz önüne alarak Osmanlı Devleti ile ittifak yaptı. Rusya ise zaten yakın ilişkiler içinde bulunduğu Osmanlı Ermenilerini kendi yanına çekti. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilân ederek bazı Ermeni mebusların önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırıldılar. Bu askerlerden "Druzhny" adıyla örgütlenen birlikler kuruldu.

Osmanlı Ordusu da Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkın Rus-Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı korunması için çeşitli çalışmalar yaptı. Bu çalışmalar Kafkasya'da Dr. Bahattin Şakir, Karadeniz sahillerinde Rıza Bey, İran'da Ömer Naci Bey tarafından yürütüldü. Ancak oluşturulan küçük çetelerin silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanmasında ödenek ayrılamaması sebebiyle büyük güçlükler çekildi. Çoğu zaman silahların cephanesi temin edilemediği için kullanılması mümkün olmadı. Bu çeteler sayı bakımından da Druzhiny denen birliklerin çok gerisindeydi. Bu fark savaş başladıktan sonra çok hissedildi. Ermenilerin Ruslar hesabına çalışmasının Osmanlı Devleti açısından askerî, siyasi, sosyolojik ve demografik sonuçları oldu. Buna göre; Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi Osmanlı ordusunun savunma gücünü zayıflattı. Ermeniler Rus ordusunun öncü birliği olarak görev yapıp Rusların Van başta olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde öncü rol oynadılar. Çünkü Van'da başlatılan Ermeni isyanı Osmanlı ordusunun üç parçaya ayrılmak zorunda kalmasına yol açtı. Ermeni çetelerinin Müslüman halka yönelik katliamları neticesinde birçok Müslüman vatandaş hayatını kaybetti, çoğu da yaşadığı toprakları terk etti. Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi oldu. Bu cephelerde savaşan Osmanlı askerlerinin maneviyatını zayıflattı. Asker firarlarında artış gözlemlendi.

Gazi

Akademik
Bakış

89

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

Kaynaklar

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR); 444/107; 443/44, 1330 E 22; 461/34, 1330 ks 30; 459/5, 1330 ks 11; 444/107, 1330 Te 4; 454/79, 1330 Ke 7; 445/58, 1330 Te 10; 57/40, 1333 Z 8; 57/129, 1333 Z 17; 43/192, 1332 N 4; 460/93, 1330 ks 27; 467/125, 1331 Ni 5; 467/126, 1331 Ni 5; 468/21, 1331 Ni 6; 468/35, 1331 Ni 7; 468/24, 1331 Ni 6; 467/107, 1331 Ni 4; 465/127, 1331 Ma 9; 468/112, 1331 Ni 12; 442/89; 44/200; 480/94, 1331 T 6.

Bâbiali Evrak Odası (BEO); 4428/332059, 1334 Za 2.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT); 950/34, 1323 S 20.

Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı (DH. İD); 116/87.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Maḥsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS); 2-2/5; 7/23; 17/8, 1332 R 13; 18/27, 1332 R 27.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube Evrakı (DH. EUM. 2.şb); 68/40, 1332 B 27; 2/32, 1332 Z 2; 3/16, 21 M 1333; 3/30, 1333 3 3; 3/66, 1333 S 25; 4/28, 1333 Ra 14; 5/64, 1333 Ca 11; 5/18, 1333 R 16.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi (DH. EUM. VRK); 27/52, 1332 Za 2.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi (DH. EUM. EMN); 88/33, 1332 S 28; 117/53.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube Evrakı (DH. EUM. 5.şb); 3/51, 1332 7 28; 68/38, 1333 Ş 9.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH); 1/54-A, 1333 N 21.

2-Sürelî Yayınlar

Tanin

Tasvir-i Efkâr

3-Yayımlanmış Belgeler

OHANDJANIAN, Artem; Österreich-Armenien Faksimilesammlung Diplomaticher Aktenstücke 1877–1936, Wien, 1995.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-RUS İLİŞKİLERİ (1907-1921); cilt III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayınları, 2006.

AVUSTURYA-MACARİSTAN VE ERMENİ MESELESİ; haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt V-A, Viyana, 2004.

Görüş

Akademik
Bakış

90

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

4- Anı, Hâtırât ile Araştırma ve Tetkik Eserler

- AKÇAM, Taner; İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara, İmge, 1999.
- AKSAKAL, Mustafa; Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- ARMEN GARO'NUN ANILARI; Osmanlı Bankası, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Belge Yayınları, 2009.
- ASLANOVA, Sevilya; 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917), Antalya, İlkin Ozan Yayınları, 2011.
- AVAGYAN, Arsen&MINASSIAN, Gaidz; Ermeniler ve İttihat Terakki –İşbirliğinden Çatışmaya-, çev. Ludmilla Denisenko, İstanbul, Aras Yayınları, 2005.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara, TTK Yayınları, 1983.
- BLOXHAM, Donald; The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York, Oxford University Press, 2007.
- BRYCE, James & TOYNBEE, Arnold; Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul, Pencere Yayınları, 2006.
- ÇAKMAK, Fevzi; Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, haz. Ahmet Tetik, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- ÇELEBYAN, Antranik; Antranik Paşa, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul, Péri Yayınları, 2003.
- ÇİÇEK, Hikmet; Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- ÇİÇEK, Kemal Çiçek; "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", 1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014.
- DASNABEDIAN, Hratch; Dasnabedian, History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924, Milan, OEMME Edizioni, 1990.
- DİLAN, Hasan; Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, Ankara, TTK Yayınları, 2005.
- ERICKSON, Edward J. ; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutül-Amare ve Filistin Cephesi, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- ERICKSON, Edward J.; Ottomans and Armenians a Study in Counterinsurgency, New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- GÜRÜN, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yayınları, 1985.
- HOVANNISIAN, Richard G.; Armenia on the Road to Independence 1918, California, University of California Press, 1967.

Gazi

- HOVHANNISYAN, Nikolay; Ermeni Soykırımı Ermenikırım, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Pencere Yayınları, 2005.
- İZRAİL, Nesim Ovadya; 1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab, İstanbul, Pencere Yayınları, 2013.
- KLEIN, Janet; Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, çev. Renan Akman, 2. baskı, İstanbul, İletişim, 2014.
- KÖPRÜLÜLÜ ŞERİF (İLDEN), Sarıkamış, haz. Sami Önal, 2. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001.
- KURAT, Akdes Nimet; Türkiye ve Rusya, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- LEWY, Guenter; 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu, İstanbul, Timaş, 2012.
- LEWY, Guenter; The Armenian Massacres in Otoman Turkey, Salt Lake City, The University of Utah, 2005.
- McDOWALL, David; A Modern History of the Kurds, Londra, I. B. Tauris, 1996.
- McMEEKIN, Sean; I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü, çev. Nurettin Elhüseyini, İstanbul, YKY, 2012.
- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SİYASİ VE ASKERÎ HAZIRLIKLARI İLE HARBE GİRİŞİ, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.
- PAPAZIAN, Bertha S.; Tragedy of Armenia, Boston 1918.
- PASDERMADJIAN, Dr. G.; Why Armenia Should be Free, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.
- POMIANKOWSKI, Joseph; Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", çev. Kemal Turan, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1997.
- RENOUVIN, Pierre; I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918, çev. Örgen Uğurlu, İstanbul Örgün Yayınevi, 2004.
- REYNOLDS, Michael A.; "The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", *A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*, Recommended for Acceptance by the Department of Near Eastern Studies, November 2003.
- SÂBİS, Ali İhsan; Birinci Dünya Harbi, cilt 2, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.
- SASUNI, Garo; Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, çev. Bedros Zartaryan & Memo Yetkin, İstanbul, Med Yayınları, 1992.
- SEZEN, Tahir; Osmanlı Yer Adları, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 2006.
- Stanford J. SHAW; The Ottoman Empire in World War I, volume 1, Ankara, TTK Yayınları, 2006.

Görüş

Akademik
Bakış

92

Cilt 8 Sayı 16
Yaz 2015

- SHAW, Stanford&SHAW, Ezel Kural; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, cilt 2, İstanbul, e Yayınları, 1994.
- SONYEL, Salahi; The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK Yayınları, 2001.
- STONE, Norman; Birinci Dünya Savaşı, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Doğan Kitap, 2010.
- TAŞ, Necati Fahri; Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914(Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2006.
- TEKİN, Metin; Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya, 2. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2006.
- TETİK, Ahmet; Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi, cilt I: 1914-1916, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- TUNCER, Hüner; Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011.
- URAS, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- YERASIMOS, Stefanos; "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", 1915'te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, İstanbul 2005.
- YILDIRIM, Hüsamettin; Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- ZİYA ŞAKİR, İttihat ve Terakki-III Nasıl Öldü?, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2014.